

Απο πάθος κι από χρέος για τη διατήρηση ενός ρωμαϊκού πυρήνα στην Πόλη

ΣΥΖΗΤΗΣΗ ΜΕ ΤΟΝ ΔΗΜΗΤΡΗ ΦΡΑΓΚΟΠΟΥΛΟ

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ: ΜΕΡΟΠΗ ΑΝΑΣΤΑΣΙΑΔΟΥ-DUMONT

ΕΙΧΑ ΒΡΕΘΕΙ αρκετές φορές στην Πόλη στο παρελθόν. Άλλοτε για λόγους αναψυχής, ως απλή τουρίστρια, άλλοτε για ερευνητική δουλειά σε αρχεία ή βιβλιοθήκες. Βουτηγμένη στις ιστορικές μου αναδιηγήσεις, δεν παραχώρησα παρά σπανιότατα το χρόνο μιας ματιάς στα έμψυχα που με περιέβαλλαν και κινούνταν γύρω μου. Οι Ρωμαίοι της Πόλης; Αφαντοι. Αόρατοι. Δεν τους είχα συναντήσει ποτέ. Ήξερα, ωστόσο, πως ζούσαν σε αυτό το χώρο. Κι υπήρχε στο πίσω μέρος του μυαλού μου μια ξεκάθαρη εικόνα για το ποιοι ήταν, τι έκαναν και προς ποιο τέλος όδευαν.

Η εικόνα αυτή δημιουργήθηκε σιγά σιγά, από διαβάσματα κι ακούσματα κάθε λογής, βιβλία, εφημερίδες ή τηλεόραση. Όπως οι περισσότεροι Έλληνες, έτσι κι εγώ θεωρούσα πως η κοινότητα της Πόλης γνώριζε από καιρό τον εκφυλισμό, πως εκκλησίες και σχολεία ήταν έρημα, πως ο αριθμός των 2.000 Ρωμαίων στην τουρκική μεγαλούπολη ήταν καθαρά πλασματικός, για τα «μάτια του κόσμου» – στην πραγματικότητα ήταν πολύ λιγότεροι. Και με το δίκιο μου. Πώς να να μη πιστεύει πράγματι κανείς ότι η πολιτική ρωμιούση ζει τον επιθανάτιο ρόγχο της, όταν –καίτοι άκρωσ πενιχρή– η σχετική εκδοτική παραγωγή στην Ελλάδα αρέσκειται να προτάσσει πομπώδεις τίτλους με τις λέξεις «τέλος» ή «τελευταίος» σε περιόπτη θέση¹;

Οι προσπάθειές μου τους τελευταίους μήνες να διαβάσω και να μάθω τα στοιχειώδη για την πολιτική ρωμιούση με οδήγησαν στη διαπίστωση ότι τα περισσότερα βιβλία που βρίσκει κανείς στην ελληνική αγορά σχετικά με το θέμα περιέχουν μια μεγάλη δόση νοσταλγίας για τον χαμένο παλιό καλό καιρό. Η εξήγηση είναι απλή. Εκτός από ελάχιστες εξαιρέσεις, αυτοί που ενδιαφέρονται και σκύβουν πάνω από την ιστορία των Ρωμαίων της Πόλης είναι οι ίδιοι οι Πολίτες –κατά κανόνα εγκατεστημένοι στην Αθήνα– οι οποίοι παραδίδοντας τις αναμνήσεις τους στο κοινό αποτούν έναν ύστατο φόρο τιμής στη γενέτειρά τους και στη νιότη τους. Η καταγωγή τους και οι μνήμες τους όμως δεν τους βοηθούν να πάρουν σοβαρές αποστάσεις από το αντικείμενό τους. Ο προσωπικός τόνος, η έντονη συναισθηματική φόρτιση χαρακτηρίζουν το γραπτό τους λόγο. Παρόλη την αξία της για τις πληροφορίες που παρέχει στους

αδαείς σαν κι εμένα, η νοσταλγική αυτή λογοτεχνία δεν αντικαθιστά ωστόσο την ένδεια ιστορικών μελετών σχετικά με τη ρωμιούση των λεγόμενων «χαμένων πατριδών».

Για να αναπληρώσω κάπως αυτό το κενό, με σκοπό να κατανοήσω τη δομή και τη σύνθεση της πολιτικής ρωμιούσης σήμερα και να μάθω κάτι περισσότερο, άρχισα να κουβεντιάζω με το Δημήτρη Φραγκόπουλο. Κι η κουβέντα μας αυτή κράτησε περίπου ένα μήνα.

70 χρόνων σήμερα, γέννημα-θρέμμα Πολίτης, ο Δημήτρης Φραγκόπουλος αφιέρωσε τέσσερις δεκαετίες της ζωής του στην παιδεία της Πόλης. Από το 1958 μέχρι το 1993 κράτησε τη διεύθυνση του Ζωγραφείου λυκείου αρρένων. Το πέρασμά του από το Ζωγράφειο σημάδεψε πολλές γενιές μαθητών. Έτυχε αρκετές φορές τους τελευταίους μήνες να συναντήσω «παλιούς μαθητές» του. Για να είμαι ειλικρινής, νιώθω όλο και λιγότερη έκπληξη μπροστά στις εκδηλώσεις σεβασμού κι αγάπης προς το πρόσωπό του ή στα εγκώμια που του πλέκουν ακόμη αυτοί οι «μαθητές» –κι ας πέρασαν είκοσι ή πολλές φορές και τριάντα χρόνια που έχουν εγκαταλείψει τα θρανία.

Αυτό που με εντυπωσίασε στο Δημήτρη Φραγκόπουλο ήταν η ευθύτητα του λόγου του και μια θετική αντιμετώπιση του αύριο. Ξέρει, όπως όλοι, ότι ρωμαϊκή παρουσία στην Πόλη κινδυνεύει από άμεσο αφανισμό. Το ξέρει, αλλά δεν μοιρολογεί, ούτε αδρανεί περιμένοντας τον επικείμενο χαμό. Αγωνίζεται με όσα μέσα διαθέτει, για να ανατρέψει αυτή την πορεία των πραγμάτων.

Κάποτε τον είχα ρωτήσει γιατί συνέχιζε κι έμενε στην Πόλη και δεν έφευγε κι αυτός, όπως τόσοι και τόσοι, στην Αθήνα. Μου απάντησε: «από πάθος κι από χρέος. Όταν ήμουν νέος ήταν από χρέος, σήμερα πια είναι κυρίως το πάθος». Τώρα που αρχίζω να τον γνωρίζω καλύτερα, ξέρω ότι αυτό που τον κρατά δεσμώτη στη γενέτειρά του δεν είναι μόνο η αγάπη του για τον τόπο και τους ανθρώπους του. Είναι κι ένας ανοιχτός λογαριασμός που έχει με τη συνείδησή του να συμβάλει, όσο μπορεί, στην επιβίωση –έστω μικρόχρονη και καχεκτική– του ρωμαϊκού στοιχείου στην Πόλη.

Η συζήτηση, επί ένα μήνα, με το Δημήτρη Φραγκόπουλο με έκανε όχι μόνο να εμπλουτίσω, αλλά και να αναθεωρήσω κα-

τά μεγάλο μέρος την εικόνα που είχα πριν για την πολιτική ρωμιούση.

Καταρχήν, έμαθα να βλέπω και να υπολογίζω όλο και περισσότερο τους «παρόντες», αυτούς που έμειναν, ενώ παράλληλα έπαψα να μετρού και να ενδιαφέρομαι για τους «απόντες», όσους δηλαδή έφυγαν οριστικά από την Πόλη. Αρχισα, με άλλα λόγια, να αντιλαμβάνονται τη ρωμιούση στις σημερινές της διαστάσεις, χωρίς να αναμειγνύω σε αυτή μου τη θεώρηση περασμένα μεγαλεία και δόξες αλλοτινών εποχών. Όσο κι αν φαίνεται παράδοξο, αυτή η συρρικνωμένη ρωμιούση είναι ασύγκριτα πιο δυναμική και μαχητική από ό,τι συστηματικά λέγεται και δείχνεται.

Η επαφή μου με το Δημήτρη Φραγκόπουλο με βοήθησε επίσης να εμπεδώσω όσα ήδη ήξερα ή υπέθετα. Η ιδιαίτερα προνομιακή σχέση του Πολίτη Ρωμιού με την εκκλησία και την ορθόδοξη πίστη του, για παράδειγμα, είναι μια όψη των πραγμάτων που δεν αγνοούσα. Γνώριζα επίσης ότι η ρωμαϊκή κοινωνία ήταν μια κλειστή συντηρητική κοινωνία με έντονη –πεισματική θα λέγαμε– προσήλωση στην ταυτότητά της, στη γλώσσα και τη θρησκεία της.

Τελειώνοντας, θεωρώ χρήσιμο να υπογραμμίσω ότι, ως ιστορικός, είμαι μεν μαθημένη να ανακατεύω παλιά χαρτιά, αλλά οι μέθοδοι της «συνέντευξης», τέχνης ζωντανής, μου ήταν και εξακολουθούν να παραμένουν εντελώς άγνωστες. Επιπλέον, καθώς πήγα σε αυτή τη συζήτηση καταρχήν για δική μου πληροφόρηση και κατάρτιση, βρέθηκα συχνά απροετοίμαστη κι αδιάβαστη.

Είναι, νομίζω, αυτονόητο ότι εδώ δεν δημοσιεύονται παρά μόνο ορισμένα αποσπάσματα από τη (μαραθώνια) κουβέντα μας με το Δ. Φραγκόπουλο. Τα κομμάτια αυτά δεν είναι ούτε τα πιο οδονηρά ούτε τα πλέον κανονικά. Αλλά, για μια πρώτη παρουσίαση, θεωρήσαμε από κοινού πως οι σελίδες που ακολουθούν είναι αρκετές. Η συνέχεια ίσως σε ένα επόμενο τεύχος.

Στρασβούργο, Μάρτιος 1998

1. ΠΡΙΓΚΙΠΟΣ - ΑΘΗΝΑ - ΠΟΛΗ

Πρίγκιπος: Το μεγαλύτερο νησί του συμπλέγματος των Πριγκιποννήσων στη θάλασσα του Μαρμαρά. Η ονομασία Πριγκιποννήσων προέρχεται από τη βυζαντινή περίοδο, όταν τα νησιά χρησιμοποιούνταν ως τόποι εξορίας για τους αξιωματούχους που έπεφταν σε δυσμένεια. Μέχρι τα μέσα του 20ού αιώνα, στην Πρίγκιπο κατοικούσαν πολλοί «μειονοτικοί», κυρίως Ρωμαίοι, λιγότεροι Εβραίοι που έφταναν κατά τους θερινούς μήνες για την «αλλαγή» τους. Στα τουρκικά, η Πρίγκιπος λέγεται *Biyyük Ada* (Μεγάλο Νησί). Οι Πολίτες την αποκαλούν απλώς το «Νησί». Τα καλοκαίρια αρκετοί Ρωμαίοι εγκατεστημένοι από χρόνια στην Ελλάδα έρχονται για να περάσουν εδώ τις διακοπές τους.

Οι μόνιμοι κάτοικοι της Πριγκίπου είναι λιγοστοί, τα περισσότερα σπίτια μένουν κλειστά κατά τους χειμερινούς μήνες.

Οι Ρωμαίοι που απομένουν, όταν οι παραθεριστές φεύγουν, δεν ξεπερνούν τις πενήντα ψυχές. Ωστόσο, κάποια σημάδια της ακμής της πριγκιπινής ρωμιούσης των αρχών του αιώνα είναι ακόμη ορατά, αποτυπωμένα κυρίως στα κτίρια, άλλα ετοιμόρροπα άλλα ανακαινισμένα. Παρά το ολιγάριθμο της κοινότητας, το (ρωμαϊκό) δημοτικό σχολείο του νησιού είναι ακόμη εν ενεργεία. Το ίδιο και ο μητροπολιτικός ναός του Αγίου Δημητρίου. Στην Πρίγκιπο υπάρχουν επίσης δυο μοναστήρια, της Μεταμόρφωσης του Χριστού –γνωστό στους ντόπιους ως «ο Χριστός»– και ο Άγιος Γιώργης ο Κουδουνάς. Έρημη και κλειστή εδώ και χρόνια, η μονή του Χριστού συντηρείται από φύλακα που μένει εκεί χειμώνα-καλοκαίρι. Σε μια προσπάθεια επαναλειτουργίας, ο Άγιος Γιώργης ο Κουδουνάς φιλοξενεί από πέρυσι δυο-τρεις Αθωνίτες μοναχούς. Στο μέλλον –λέγεται– υπάρχουν βασικές ελπίδες ο αριθμός αυτός να αυξηθεί: με αυτή την προοπτική χτίστηκε μια ολόκληρη νέα πτέρυγα και ανακαινίσθηκε ολοκληρωτικά ο ναός. Ωστόσο, ο Κουδουνάς αποτελεί μια ειδική (και εξαιρετική) περίπτωση, γιατί είναι τόπος προσκυνήματος για τους μουσουλμάνους. Ο Άγιος Γιώργης ο Κουδουνάς είναι πράγματι ιδιαίτερα δημοφιλής στους Τούρκους που του αποδίδουν θαυματουργές ικανότητες σε περιπτώσεις ψυχικών ασθενειών και στειρότητας. Κάθε χρόνο, στις 23 Απριλίου, ο ανηφορικός χωματόδρομος που οδηγεί από την τοποθεσία Λούνα-Παρκ στο μοναστήρι (απόσταση 2 χιλιομέτρων περίπου) είναι κατάμεστος από πιστούς που επικαλούνται την επέμβαση του Αγίου. Αληθινός μικρός παράδεισος για όσους αγαπούν τις βόλτες στους πευκώνες και γυρεύουν να ξεφύγουν από τα κανσαέρια της πόλης –στο νησί κυκλοφορούν μόνο άμαξες με άλογα–, η Πρίγκιπος είναι σήμερα φυλακή για τους εραστές της θάλασσας, αφού δεν υπάρχει πια ούτε μια παραλία όπου το νερό να είναι κατάλληλο για κολύμπι.

Δ.Φ.: Γεννήθηκα στην Πρίγκιπο. Το δημοτικό της Πριγκίπου ήταν ένα πολύ καλό σχολείο. Εκεί φοίτησα τα πρώτα έξι χρόνια. Στη συνέχεια, κατά σύμπτωση γραφτήκα στη Μεγάλη Σχολή².

Μ.Α.: Γιατί κατά σύμπτωση;

Δ.Φ.: Ο πατέρας μου είχε στην Πρίγκιπο κατάσταση λαχανικών και φρούτων. Ένας από τους πελάτες που με γνώριζε δεν ήθελε να με αφήσει χωρίς να συνεχίσω τις σπουδές μου. Ο ίδιος ενδιαφέρθηκε. Ο πατέρας μου πολύ με αγαπούσε. Αλλά δεν ήξερε ο άνθρωπος μέσα στην απλοϊκότητά του τι έπρεπε να κάνει. Αρκεί να σκεφτείς ότι οι δικοί μου τη Μεγάλη Σχολή τη βλέπανε μόνο από τη Γέφυρα του Γαλατά³. Τη Γέφυρα του Γαλατά την ξέρεις. Από κει βλέπανε το κόκκινο σχολείο, τον Αετό, που υψώνεται πάνω από το Πατριαρχείο, στο Φανάρι⁴. Τελείωσα κανονικά τη Μεγάλη του Γένους Σχολή, το γυμνάσιο και το λύκειο, και στη συνέχεια θέλησα να συνεχίσω και ανώτατες σπουδές.

Μ.Α.: Σε όλα αυτά τα χρόνια η οικογένεια έμενε στην Πόλη;

Δ.Φ.: Συνέχεια στην Πρίγκιπο.

Μ.Α.: Και υπήρχαν άλλα αδέρφια;

Δ.Φ.: Βέβαια. Είχα μια αδελφή, που με μεγάλωσε, γιατί έχασα μωρό ακόμη τη μάνα μου, και δύο μεγαλύτερους αδελφούς. Εγώ ήμουν ο μικρότερος, το kazan dibi (ο πάτος του καζανιού), όπως συνηθίζουν να λένε οι Ρωμιοί. Οι περιστάσεις τα έφεραν έτσι ώστε να συνεχίσω τις σπουδές μου στο Πανεπιστήμιο των Αθηνών. Το Δεκέμβριο του 1948 έφυγα για την Αθήνα κι έμεινα ως το Μάιο του 1954. Στην Αθήνα, ανδρώθηκα, άρχισα να βλέπω τη ζωή από διαφορετική γωνία. Έφυγα από δω με κάποιες προκαταλήψεις θρησκευτικές – δεν μιλώ για το θρησκευτικό συναίσθημα, για προκαταλήψεις μιλώ, να μην παρεξηγούμαι...

Μ.Α.: Τι είδους προκαταλήψεις;

Δ.Φ.: Κάθε πρωί αν δεν άναβα ένα κερί, δεν ησύχαζε το μέσα μου. Νόμιζα ότι όλα θα πάνε στραβά. Όταν μετά την αποφοίτησή μου από τη Φιλοσοφική Σχολή επέστρεψα στην Πόλη, δίχως να έχει μειωθεί η συναισθηματική σημασία του κεριού, είχα συνειδητοποιήσει ότι επιβάλλεται παράλληλα για κάθε επιδιωκόμενο σκοπό υπομονή, επιμονή και κυρίως μεθοδευμένη εργασία. Το «συν Αθηνά και χείρα κίνει» στάθηκε από τότε στη ζωή μου βασική αρχή. Ανάφερα το θέμα του κεριού σαν ένα μικρό δείγμα της αλλαγής.

Μ.Α.: Κι αυτό είναι η Αθήνα που το έκανε;

Δ.Φ.: Κατά ένα μέγα μέρος. Ναι. Η Αθήνα συνέβαλε σημαντικά στην ψυχική και πνευματική μου καλλιέργεια. Το Πανεπιστήμιο, η πνευματική κίνηση, η συναναστροφή μου με διάφορα πρόσωπα, οι φίλοι μου επέδρασαν στη διαμόρφωση της προσωπικότητάς μου.

Μ.Α.: Φυσικά, αλλά γιατί η Αθήνα; Το κερί δεν θα το καταργούσατε, αν μένατε στην Πόλη;

Δ.Φ.: Δεν νομίζω ότι θα το καταργούσα. Μην ξεχνούμε ότι γεννήθηκα και μεγάλωσα στην Πόλη και το κερί για τους Πολίτες είναι σύμβολο ελπίδας και παρηγοριάς. Το κερί έπαιξε σπουδαίο ρόλο, ιδιαίτερα κατά τη μαθητική περίοδο της ζωής μου. Πλάι στη Μεγάλη Σχολή υπάρχει μια βυζαντινή εκκλησία, το Μούχλιο. Η Μουχλιώτισσα⁵. Αν δεν περνούσα κάθε πρωί να ανάψω ένα κερί, δεν πήγαινα στο μάθημα. Εξετάσεις αν είχα, θα πήγαινα οπωσδήποτε να ανάψω κερί. Και πολλές φορές, η υποβολή ίσως, όπως θέλεις πέστο, με βοήθησε αυτό το πράγμα. Λοιπόν, όταν επέστρεψα, αντιλαμβάνεσαι με ποιες ιδέες γύρισα. Στην Αθήνα είχα συναναστραφεί με πολλά παιδιά, νέους φοιτητές, οι οποίοι ήταν φιλελεύθερων αντιλήψεων και ιδεών. Μου διηγήθηκαν πολλά επεισόδια από την εποχή της Κατοχής κι από την περίοδο του εθνικού παραταξισμού. Όλα αυτά άφησαν βαθιά ίχνη επάνω μου. Τέλειωσα. Ήρθα εδώ το Μάιο του 1954 κι άρχισα αμέσως από το Σεπτέμβριο να διδάσκω. Ένα χρόνο περίπου δίδαξα στη Μεγάλη Σχολή ελληνικά. Το Σεπτέμβριο του επόμενου χρόνου – είναι η χρονιά των σεπτεμβριανών, να μη το ξεχνούμε– πήγα στρατιώτης.

Τη νύχτα της 6ης προς 7η Σεπτεμβρίου 1955, έπειτα από μια φήμη ότι δήθεν εξερράγη βόμβα στο σπίτι του Mustafa Kemal στη Θεσσαλονίκη, αλλά κυρίως ως ξέσπασμα μιας εντονότερης κρίσης του Κυπριακού, ένα πλήθος ανέλεγκτο, κατευθύνθηκε, με την ανοχή των αρχών, προς το Πέραν, όπου τα περισσότερα εμπορικά καταστήματα ήταν ρωμαίικα. Μέσα σε μια νύχτα καταστράφηκαν 1.004 σπίτια, 4.348 μαγαζιά, 27 φαρμακεία και εργαστήρια, 21 εργοστάσια, 110 εστιατόρια, καφενεία και ξενοδοχεία. 73 εκκλησίες καθώς και 26 σχολεία υπέστησαν επίσης σοβαρές ζημιές⁶.

Δ.Φ.: Έξι μήνες έκανα στη Σμύρνη, στη σχολή εφέδρων αξιωματικών. Μάλιστα κατά την περίοδο που ήμουν μαθητής εκεί έγιναν και τα σεπτεμβριανά. Και στη Σμύρνη, αν έχεις υπόψη σου, είχαν κάψει το ελληνικό περίπτερο –ήταν η περίοδος της εκθέσεως της Σμύρνης⁷– και την ελληνική σημαία. Μετά τα τραγικά γεγονότα της Πόλης, η ατμόσφαιρα για μένα στη Σχολή ήταν πολύ στενόχωρη. Ήμουν ο μόνος Ρωμιός μεταξύ εξακοσίων περίπου μαθητών. Ένας από αυτούς –όλοι ήταν δάσκαλοι στα χωριά, απόφοιτοι των köy institüleri (παιδαγωγικές ακαδημίες στις οποίες εκπαιδεύονταν δάσκαλοι που διορίζονταν στα χωριά, σήμερα έχουν καταργηθεί), κατά κανόνα καλά παιδιά– ένας λοιπόν από αυτούς, ο Süleyman, με τον οποίο γνωρίστηκα εκεί και συνδέθηκα αδελφικά, άφησε ανεξίτηλα τα ίχνη του στη συνείδησή μου. Συνέχεια εκείνες τις μέρες έγινε κολλητός μου, η σκιά μου για την ακρίβεια, από φόβο μη κάποιος με προσβάλει. Οφείλω πάντως να ομολογήσω ότι όλοι, αξιωματικοί και μαθητές, μου συμπεριφέρθηκαν άψογα. Μετά κληρώθηκα να υπηρετήσω στο Sarikamis. Ξέρεις πού είναι το Sarikamis; Είναι πέραν της Ερζερούμης, πριν το Kars. Έκανα κι ένα χρόνο εκεί κι απολύθηκα με το βαθμό του υπολοχαγού. Μετά συνέχισα τα καθήκοντά μου στη Μεγάλη Σχολή κι επιπλέον πήρα μαθήματα στη Θεολογική⁸ και στο Ιωακείμιο⁹. Το Σεπτέμβριο του 1958 διορίστηκα στο Ζωγράφειο¹⁰, διότι είχε χηρεύσει η θέση της διευθύνσεως μετά το θάνατο του προκατόχου μου. Ανέλαβα καθήκοντα στο Ζωγράφειο στις 8 Σεπτεμβρίου του 1958. Έκτοτε, συνεχώς και αδιαλείπτως, όπως γράφουνε και στα πιστοποιητικά εργασίας, συνέχισα μέχρι το τέλος σχεδόν του 1993, οπότε συμπλήρωσα 35 χρόνια στη διεύθυνση και 40 περίπου χρόνια στην εκπαίδευση της Πόλης. Ένα χρόνο μετά το διορισμό μου έκρινα καλό ότι θα πρέπει να νοικοκυρευτώ. Και ο Θεός έφερε στα βήματά μου τη Βέττα, αυτή που γνωρίζα από πριν. Παντρεύτηκα. Το 1961 ήρθε στον κόσμο η Αιμιλίτσα μου, το δε 1964 η Μαγδούλα μου. Τώρα και οι δυο είναι παντρεμένες με παιδιά. Η πρώτη εργάζεται νηπιαγωγός στο Ζάππειο, η άλλη φιλόλογος στο Ζωγράφειο.

Μ.Α.: Έχετε τέσσερα εγγόνια, νομίζω...

Δ.Φ.: Ναι, έχω τέσσερα εγγόνια. Την Αννούλα με το Χάρη από την Αιμιλία και το Γιάννη και τον Κίμωνα με το Δημήτρη από τη Μάγδα και τον Άρη.

Μ.Α.: Ποια η σχέση που είχατε με τη θρησκεία, όταν ήσασταν παιδί;

Δ.Φ.: Όταν ήμουν παιδί, μου άρεζε να πηγαίνω στην εκκλησία, στις γιορτές ιδιαίτερα. Το αισθανόμουν σαν μια ανάγκη. Καθαρώς από συναισθηματικούς λόγους. Η επιρροή που ασκεί η θρησκεία είναι προσωπική υπόθεση. Δεν είχα καμιά ιδιαίτερη ροπή προς τα εκκλησιαστικά. Αν την είχα –τόρα θα εξομολογηθώ κάτι άλλο–, αν την είχα αυτή τη ροπή σε έντονο βαθμό, αν υπάκουα στη συμβουλή του πατέρα μου που μου έλεγε «γίκα μου, άκου κι εμένα, σήκω και πάνε στη Θεολογική Σχολή...»

Μ.Α.: ... να γίνεις κληρικός.

Δ.Φ.: Δεν είπε «να γίνεις κληρικός». «Πήγαινε στη Θεολογι-

κή Σχολή», έλεγε. Τώρα βέβαια εκείνος εννοούσε να γίνω κληρικός. Ούτε συζητήση. Η Θεολογική Σχολή ήταν στη Χάλκη¹¹, εγώ έμεινα στην Πρίγκιπο. Η απόσταση...

Μ.Α.: Με το βαπόρι κοντά...

Δ.Φ.: Εσωτερικός θα ήμουν. Δε θα είχα την ταιλαιπωρία να κάνω τη διαδρομή περίπου δυο ώρες για να φτάσω στη Γέφυρα¹² κι από κει να περνώ στην άλλη πλευρά της Γέφυρας να παίρνω το μικρό το βαποράκι του Κεράτιου και να πηγαίνω στο Φανάρι. Κάθε μέρα αυτό. Χειμώνας, βροχές, χιόνια, νοτιές¹³. Κυρίως οι νοτιές. Έπρεπε να σηκωθώ στις πέντε, να πάρω το βαπόρι των έξι, με ένα σεφερτάσι¹⁴ με τρία πατώματα, που, όταν έφτασα στη δεκάτη τάξη (πρώτη λυκείου), κοίταζα να το κρύψω.

Μ.Α.: Γιατί να το κρύψετε;

Δ.Φ.: Γιατί ντρεπόμουν τα κορίτσια. Τι μου το θύμισες τώρα... Όταν το πρωί έφευγα από το σπίτι, γύρω στις 6.00, περνούσα από την αυλή ενός τζαμιού στη γειτονιά μας –τότε ήταν το μοναδικό του νησιού, τώρα έχει τρία. Εδώ λοιπόν γινόταν όλη η διαδικασία για την εξαφάνιση, το καμουφλάρισμα του σεφερτασιού. Τύλιγα τα εξαρτήματά του γεμάτα φαγητά στις εφημερίδες που κουβαλούσα γι' αυτό το σκοπό μά-

ζί μου. Τα τοποθετούσα με προσοχή στην τσάντα μου την οποία φρόντιζα να κρατώ σχεδόν οριζόντια. Παρόλα αυτά μια φορά γλίστησα με αποτέλεσμα να χυθούν τα ζουμιά και να λερώσουν τα τετράδιά μου, τα οποία, βέβαια, έσπευσα να τα ξαναγράψω. Τελικά δεν γράφηκα στη Θεολογική Σχολή, προς μεγάλη λύπη του πατέρα μου και παρά το ότι είχα αρκετά αναπτυγμένο το θρησκευτικό συναίσθημα, σε βαθμό μάλιστα να ανταγωνίζομαι κατά τη Μεγάλη Εβδομάδα άλλους νέους, για να αποσπάσω το κερί από τον Εσταυρωμένο και να το κάμω φυλαχτό, όπως συνηθίζονταν. Ένα τέτοιο φυλαχτό, με ένα σταυρουδάκι από καλάμι, είχα συνέχεια επάνω μου, σε όλη τη διάρκεια των σπουδών μου στην Αθήνα, κι ήμουν απαρηγόρητος, όταν το έχασα.

Μ.Α.: Πάντως, τελικά, η Αθήνα δεν σας πήρε τα μυαλά.

Δ.Φ.: Κοίταξε, πάντοτε ήμουν δεμένος με την Πόλη. Δηλαδή από μικρή ηλικία είχα αυτή τη διάθεση για τον τόπο που γεννήθηκα. Δεν ήθελα να τον αφήσω. Εξάλλου, επειδή πήγα ως υπότροφος, επουδενί λόγου μπορούσε να περάσει από το μυαλό μου η ιδέα να μην επιστρέψω. Έδωσα το λόγο μου ότι θα γυρίσω πίσω και τον κράτησα. Έκτοτε ο καταναγκασμός μετατράπηκε σε αυταναγκασμό και μένω στην Πόλη από αγάπη.

2. ΜΟΙΣ ΠΟΥ ΣΤΕΚΟΜΑΣΤΕ ΣΤΑ ΠΟΔΙΑ ΜΑΣ

Μ.Α.: Θα μπορούσατε να μου δώσετε μια εικόνα της κοινότητας της Πόλης σήμερα; Κι ας αρχίσουμε από τους αριθμούς: σήμερα στην Πόλη πόσοι Ρωμιοί ζούνε;

Δ.Φ.: Σήμερα στην Πόλη, κατά προσέγγιση, χωρίς να έχουμε ακριβή στατιστικά στοιχεία, υπολογίζεται ότι ζούνε γύρω στους 2.000 Ρωμιούς. Λέγεται. Αλλά δεν έχει γίνει καμιά δημογραφική έρευνα, ώστε να ξέρουμε με ακρίβεια πόσοι μέναμε.

Μ.Α.: Λέγεται ακόμη –ας κάνω λίγο και το συνήγορο του δια-

βόλου- ότι αν γίνεται αναφορά συνέχεια σε 2.000 Ρωμούς στην Πόλη, είναι γιατί υπάρχει κάποιος νόμος, σύμφωνα με τον οποίο...

Α.Φ.: Κατάλαβα τι θέλεις να πεις. Σκέφτεσαι, επειδή έτσι το άκουσες ασφαλώς, ότι, αν λείψουν ο Ρωμιός ή αν μειωθεί ο αριθμός τους πέρα από ένα σημείο, θα εξαναγκαστεί το Πατριαρχείο να φύγει από την Πόλη. Αυτό είναι μια διάδοση, που ανεύθυνα κάποτε σχολιάζεται από αδαείς. Η πραγματικότητα είναι άλλη. Το Πατριαρχείο είναι οικουμενικό κι αντλεί τη δύναμή του από πανίσχυρες συνόδους. Είναι δύσκολο να το μετακινήσει κανείς. Η κοινότητά μας, έστω και συρρικνωμένη στην τωρινή της παρουσία, πρέπει να διατηρηθεί στις εστίες της, όχι γιατί από τη μείωσή της κινδυνεύει το Οικουμενικό Πατριαρχείο, αλλά γιατί το επιβάλλει η ιστορία της.

Μ.Α.: Πιστεύετε λοιπόν ότι υπάρχουν σήμερα 2.000 άτομα στην Πόλη.

Α.Φ.: Περί τις 2.000. Μπορεί να είναι 1.500, μπορεί να είναι και 2.500 ή και περισσότεροι. Δεν το ξέρουμε αυτό.

Μ.Α.: Ποιες ηλικίες;

Α.Φ.: Η ηλικία είναι μάλλον μεγάλη, γιατί οι νέοι φεύγουν.

Μ.Α.: Συνεχίζουν να φεύγουν;

Α.Φ.: Συνεχίζουν. Όχι με τον ίδιο ρυθμό. Κάποτε φεύγανε σαν κυνηγημένοι. Τώρα τακτοποιούν κάπως τη θέση τους, και φεύγουν με ομαλές συνθήκες. Κι όταν ο νέος φεύγει, συμπαρασύρει με το φευγικό του, ύστερα από ένα-δυο χρόνια, και την οικογένειά του. Και φυσικά η διαρροή αυτή οφείλεται εν πολλοίς στο ότι δεν βρίσκουν δουλειά, να εξασφαλίζει το μέλλον τους. Θέλεις να σου δώσω τον αριθμό των μαθητών στα σχολεία μας σήμερα; Ίσως σε βοηθήσει να σχηματίσεις μια ιδέα. Στα 4 γυμνάσια-λύκεια, φέτος έχουμε 154 παιδιά, στα δε δημοτικά 141.

Μ.Α.: Έχετε στατιστικά στοιχεία για τις μεγαλύτερες ηλικίες; Για άτομα που είναι πάνω από 50 χρόνων και παραμένουν εδώ;

Α.Φ.: Δεν έχω αριθμούς. Αν είχαμε αριθμούς, θα σου έλεγα και τον πραγματικό αριθμό του πληθυσμού της ρωμοσύνης. Αυτός είναι ο λόγος για τον οποίο μάλλιασε η γλώσσα μου να το λέγω και να το ξαναλέγω ότι πρέπει να γίνει μια δημογραφική έρευνα, ώστε να διαπιστώσουμε ποιο είναι το δυναμικό της ρωμοσύνης, για να μπορέσουμε να οικοδομήσουμε πάνω σε αυτό.

3. ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΙΚΕΣ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ

Μ.Α.: Τι δουλειές κάνουν, σε ποια επαγγέλματα επιδίδονται οι Ρωμιό της Πόλης;

Α.Φ.: Πιστεύω ότι για να φτάσουμε στις επαγγελματικές ενσυχολήσεις των Ρωμιών της Πόλης, πρέπει να κάνουμε μια σύνομη αναδρομή και στο παρελθόν, για να δούμε ποια ήταν η ρωμοσύνη από το 19ο αιώνα μέχρι σήμερα. Πολύ σύντομα βέβαια. Αν ριξουμε μια ματιά στο δεύτερο μισό του 19ου αι-

ώνα, βλέπουμε ότι η ρωμοσύνη στην Πόλη, μολοντί ήταν λιγότερη σε πληθυσμό από το κυρίαρχο στοιχείο, κατείχε πάνω από 50% στα χέρια της την οικονομία. Τώρα, θα πεις, γιατί το λες αυτό; Το λέω, για να φανεί εξελικτικά πού καταντήσαμε. Στον 20ό αιώνα, με το κίνημα του εθνικισμού, ιδιαίτερα της επανάστασης των νεότουρκων του 1908, επηρεάστηκε και η οικονομική ευρωστία των Ρωμιών. Παρά ταύτα όμως, αν όχι με τον ίδιο ρυθμό, η ανθηρή αυτή κατάσταση συνεχίστηκε μέχρι τη μεταπολίτευση. Στο δεύτερο μισό του 19ου αιώνα και στις αρχές του 20ού δημιουργήθηκαν τα τεράστια εκείνα ευαγή ιδρύματα της παιδείας και της φιλανθρωπίας. Δεν θα μπορούσε να δημιουργηθεί μια Μεγάλη Σχολή, μια Θεολογική Σχολή, ένα Ζωγράφειο, ένα Κεντρικό¹⁵, ένα Ζάππειο¹⁶ ή τα Νοσοκομεία Βαλουκλή¹⁷, εάν η ρωμοσύνη δεν ήταν εύρωστη οικονομικά. Αλλά μετά τη μεταπολίτευση του 1923¹⁸, τα πράγματα πήραν άλλη τροπή. Βοήθησαν οι Ρωμιό να δημιουργηθούν νέα στελέχη στο εμπόριο, στη βιομηχανία, στις τέχνες και στις βιοτεχνίες, κι έτσι διαμορφώθηκε μια διάδοχος κατάσταση. Φτάσαμε στα μέσα του δευτέρου παγκοσμίου πολέμου. Κατά τις δεκαετίες του 1920 και '30, η εξουσία προσπαθεί να αποκαταστήσει την κλονισμένη οικονομία και να οργανώσει τη διοίκηση του κράτους σύμφωνα με τη νέα πολιτική πραγματικότητα. Στη δεκαετία του '40 στοχεύει να φρενάρει με κάθε τρόπο το δυναμισμό, στον οικονομικό τομέα, των μειονοτήτων. Και το πετυχαίνει. Στην περίοδο την πολεμική καθαρά, αν και η χώρα δεν μπήκε σε πόλεμο, επιστρατεύονται είκοσι ηλικίες μειονοτικών. Αυτό είχε τρομερό αντίκτυπο στην οικονομία της ρωμοσύνης. Διότι ο έμπορος, ο βιομήχανος, ο βιοπαλαιστής, άφησε τη δουλειά του και πήγε στρατιώτης. Στη συνέχεια, έρχεται άλλο πλήγμα: ο φόρος περιουσίας. Ύστερα, δημιουργείται μια νέα κατάσταση. Για να μπορέσει να κρατηθεί ο Ρωμιός, αναγκάζεται να συνεταιριστεί με Τούρκους κεφαλαιούχους. Επομένως, τι δηλοί αυτό; ότι σιγά σιγά η οικονομία περιέρχεται στα χέρια του κυρίαρχου πληθυσμαικά στοιχείου.

Το Μάιο του 1941, επιστρατεύονται οι μη μουσουλμάνοι ηλικίας από 24 μέχρι 44 ετών, περίπου 20.000 Ρωμιό, Εβραίοι και Αρμένιοι. Το μέτρο λέγεται ότι αποσκοπεί κυρίως στην απομάκρυνσή τους από την περιοχή της Πόλης, όπου δήθεν οι πιθανότητες να προσχωρήσουν σε κύκλους συμμαχικούς και να δράσουν κατά της Γερμανίας ήταν αυξημένες. Οι επίστρατοι εκτοπίζονται σε περιοχές της ανατολικής Τουρκίας, όπου χρησιμοποιούνται κυρίως στην κατασκευή δρόμων. Η απόλυσή τους ήταν σταδιακή. Οι τελευταίοι επέστρεψαν στα σπίτια τους το Δεκέμβριο του 1941.

Ο νόμος περί φόρου περιουσίας (varlik vergisi) ψηφίστηκε το Νοέμβριο του 1942 και στόχευε στην ανάσχεση του πληθωρισμού και την ανόρθωση της οικονομίας. Αν και καταρχήν αφορούσε στο σύνολο του πληθυσμού, το «βαρλίκι» έπληξε

κυρίως τέσσερις κατηγορίες πολιτών: τους επιχειρηματίες εν ενεργεία από το 1939, τους μεσάζοντες και αντιπροσώπους, τους ιδιοκτήτες ακινήτων και τους ιδιωτικούς υπαλλήλους. Για την εφαρμογή του νόμου συστήθηκαν ειδικές επιτροπές επιφορτισμένες με την εκτίμηση της περιουσίας των φορολογούμενων, που γινόταν χωρίς να λαμβάνονται υπόψη οι προηγούμενες φορολογικές δηλώσεις. Ο φόρος ήταν καταβλητέος μέσα σε διάστημα δεκαπέντε ημερών από την εκτίμηση. Σε περίπτωση αδυναμίας πληρωμής, γινόταν κατάσχεση στην περιουσία του φορολογούμενου και πλειστηριασμός. Αν και το προϊόν του πλειστηριασμού δεν επαρκούσε, ο φορολογούμενος καταδικαζόταν σε καταναγκαστικά έργα. Στην πράξη το μέτρο αυτό έθιξε τους «μειονοτικούς», κυρίως τους Ρωμι-

ούς και τους Εβραίους, από τους οποίους πολλοί είχαν πράγματι δημιουργήσει μεγάλες περιουσίες κατά τη διάρκεια της οικονομικής κρίσης. Για την εβραϊκή κοινότητα το varlik vergisi υπήρξε η κύρια αιτία που οδήγησε πολλούς να εγκαταλείψουν την Τουρκία και να εγκατασταθούν, μετά το τέλος του πολέμου, στο νεοσύστατο Ισραήλ.

Μ.Α.: Και φτάνουμε στο σήμερα.

Α.Φ.: Ναι, φτάνουμε στο σήμερα. Στο μεταξύ, τα σεπτεμβριανά, οι απελάσεις, όλα αυτά συντέλεσαν στο να συρρικνωθεί ο πληθυσμός. Και σήμερα περιήλθαμε σε μια τέτοια κατάσταση που μπορεί κανείς να πει ότι μόλις και στεκόμαστε στα πόδια μας. Υπάρχουν ορισμένοι που ασχολούνται με το εμπόριο και με κάποια μέτριας έκτασης βιομηχανική δραστηριότητα, αλλά είναι ελάχιστοι. Οι υπόλοιποι είναι βιοτέχνες, υπάλληλοι ιδιωτικοί ή κοινοτικοί, κ.λπ. Αυτή την όψη παρουσιάζει η οικονομική κατάσταση της ρωμοσύνης. Παρά ταύτα όμως, πρόσεξε αυτό που θα σου πω. Κάθε μήνα παρακολουθώ, μέσω των εφημερίδων, τις δωρεές που γίνονται. Θέλησα να κάνω έναν πρόχειρο υπολογισμό. Πήρα λοιπόν υπόψη μου την ημερήσια εφημερίδα Απογευματινή¹⁹. Χώρια

από τα γεύματα που δίδονται στο γηροκομείο και στα διάφορα συσσίτια –και που είναι πλουσιοπάροχα–, παρά το ολιγάριθμο της ρωμοσύνης, οι δωρεές προς όφελος των φιλανθρωπικών μας ιδρυμάτων σχεδόν πλησιάζουν το δισεκατομμύριο κάθε μήνα²⁰.

Μ.Α.: Και είναι δωρεές ιδιωτών;

Α.Φ.: Πέρα για πέρα ιδιωτών. Θα μου πεις, μεταξύ αυτών έχει και δωρεές ομίλων εκδρομέων. Αλλά οι περισσότερες είναι από εδώ. Δεν είναι καταπληκτικό; Αυτό δείχνει τη διάθεση του Ρωμιού να ασκήσει φιλανθρωπία.

Μ.Α.: Δεν ξέρω αν δείχνει τη διάθεση του Ρωμιού να ασκήσει φιλανθρωπία ή αν δείχνει την (φυσική) αλληλεγγύη που αναπτύσσεται ανάμεσα στα μέλη μιας κοινότητας που έχει συρ-

ρικνωθεί τρομακτικά.

Α.Φ.: Πρόσεξε... Αν εκδηλωνόταν αυτή η τάση τώρα που λιγοστέψαμε, το καταλαβαίνω. Τότε θα μπορούσε να έχει κάποια βάση η παρατήρηση που έκανες. Πλην όμως, ανέκαθεν η ρωμοσύνη ασκούσε πλουσιοπάροχα τη φιλανθρωπία. Δεν ξέρω αν η εικόνα που σου έδωσα σε ικανοποίησε...

Μ.Α.: Η εικόνα παραμένει φλου. Εγώ δεν έμαθα ακόμη με τι ασχολούνται οι Ρωμιό σήμερα. Μου είπατε ότι υπάρχουν λίγοι που ασχολούνται με εμπόριο, αρκετοί υπάλληλοι...

Α.Φ.: ...και βιοτέχνες. Τεχνίτες επίσης. Πόσοι είναι εξάλλου, ώστε να θέλουμε οπωσδήποτε να τους κατανείμουμε σε ποσοστά; Έτσι κι αλλιώς, δεν μπορώ να σου δώσω αριθμό. Όταν δεν έχω στατιστικά στοιχεία. Γιατί το λέω αυτό; Γιατί πιστεύω ότι για να μπορέσεις να οικοδομήσεις, πρέπει να ξέρεις τα δεδομένα σου ποια είναι, για να στηρίξεις τα θεμέλιά σου. Θα έπρεπε λοιπόν εμείς να έχουμε αυτή τη στατιστική, για να ξέρουμε πόσοι είμαστε, πόσοι άντρες, πόσες γυναίκες, με τι ασχολούνται, ποιος είναι ο μέσος όρος ηλικίας τους, κ.λπ.

Μ.Α.: Φαίνεται να υποστηρίζετε ότι θα ήταν δυνατή η ανοικοδόμηση της ρωμοσύνης στην Πόλη.

Οι τουρκόφωνοι αυτοί χριστιανοί ορθόδοξοι προέρχονται από την περιοχή της Μερσίνης και του Χαταγ, στη νοτιο-ανατολική Τουρκία. Η μητρική τους γλώσσα δεν είναι καν τα τουρκικά αλλά τα αραβικά. Οι ορθόδοξοι Άραβες ακολουθούν το βυζαντινό τυπικό στις θρησκευτικές τους τελετές και γι' αυτό χαρακτηρίζονται ως Rum Ortodoks (Grecs Orthodoxes). Έχουν έντονα αναπτυγμένο το αίσθημα της αραβικής τους ταυτότητας και είναι ιδιαίτερα πολυάριθμοι στο Λίβανο, τη Συρία και την Παλαιστίνη. Ήδη από το 19ο αιώνα έχουν εγκαταλείψει την ελληνική και τελούν τις λειτουργίες τους στην αραβική γλώσσα. Εκκλησιαστικά υπάγονται στο Πατριαρχείο Αντιοχείας που εδρεύει στη Δαμασκό. Από το 1939, όταν οι Γάλλοι παραχωρούν στην Τουρκία το σαντζάκι της Αλεξανδρέττας (Iskenderun), τα πράγματα περιπλέκονται για τους αραβόφωνους ορθόδοξους των επαρχιών αυτών. Στο εξής είναι μεν πολίτες της τουρκικής δημοκρατίας, αλλά στο θρησκευτικό τομέα ο φορέας από τον οποίο εξαρτώνται βρίσκεται σε συριακό έδαφος.

Με τον καιρό η κατάσταση αυτή θα επιφέρει μια σταδιακή απομάκρυνση από το Πατριαρχείο της Αντιόχειας. Στις μέρες μας αρκετοί ορθόδοξοι της Μερσίνης και του Χαταγ, αν και έχουν μια αόριστη ιδέα για τους ιστορικούς δεσμούς τους με το Πατριαρχείο της Αντιόχειας, διαπιστώνουν την απόσταση, την απουσία από την καθημερινή τους ζωή της πνευματικής αυτής αρχής και –αναπόφευκτα– συμπεραίνουν ότι στην πράξη η εκκλησία τους είναι λίγο έως πολύ ένα σώμα ανεξάρτητο κι αυτόνομο. Οι σπανιότητες επισκέψεις –περίπου μια φορά κάθε είκοσι χρόνια– του πατριάρχη Αντιοχείας στην περιοχή του Χαταγ ερμηνεύονται από κάποιους ως παραίτηση του ανώτατου θρησκευτικού τους αρχηγού από τα δικαιώματά του στο ποίμνιό του.

Η κρίση ταυτότητας που δημιουργεί η μη ένταξη τους στο σώμα της εκκλησίας της Αντιόχειας οξύνεται λόγω της γλώσσας. Άραβες, οι ορθόδοξοι των περιοχών αυτών μιλούν όλοι αραβικά. Υποχρεωμένοι όμως να φοιτούν σε τουρκικά κρατικά σχολεία, δεν μαθαίνουν ούτε να διαβάζουν ούτε να γράφουν τη μητρική τους γλώσσα²¹, που χρησιμοποιείται μόνο στην οικογενειακή και θρησκευτική ζωή. Όσο για τα ελληνικά, αν και έχουν πέσει σε αχρηστία, δεν είναι εντελώς ξεβλεμισμένα από την αραβορθόδοξη εκκλησία. Υπάρχουν ψαλμοί και άσματα που ψέλνουν χορωδίες παιδιών στα ρωμαίικα, ενώ σε κάποιες –σπάνιες– περιπτώσεις συναντά κανείς ιερείς που έκαναν σπουδές στην Αθήνα.

Η θέση των ορθοδόξων αράβων στο τουρκικό κράτος δεν είναι πάντα άκρως ευχάριστη. Η θερμότητα των σχέσεών τους με τη Συρία και τον αραβικό κόσμο τούς καθιστά ύποπτους στα μάτια της κυβέρνησης. Η στάση της Άγκυρας εξηγείται ωστόσο εύκολα: η Συρία ποτέ δεν έκρυψε τις εδαφικές της διεκδικήσεις στο Χαταγ. Για τους αξιωματούχους της Δαμασκού, η περιοχή αυτή είναι «συριακή επαρχία υπό τουρκική κατοχή». Για να διατηρήσει το σαντζάκι της Αλεξανδρέττας,

η τουρκική πολιτική θέτει αναγκαστικά σε ενέργεια το μηχανισμό της αφομοίωσης: τουρκική παιδεία, περιθωριοποίηση της αραβικής γλώσσας, εγκατάσταση μουσουλμανικών πληθυσμών προερχομένων από τη Δυτική Τουρκία.

Για λόγους που φαίνεται να είναι κυρίως οικονομικοί, αλλά και επειδή «δεν αισθάνονται άνετα», κατά την έκφραση ενός Άραβα ορθόδοξου του Στρασβούργου, όλο και περισσότεροι παύουν το δρόμο της μετανάστευσης.

Οι πιο πολλοί κατευθύνονται στη Δυτική Ευρώπη και ειδικότερα στη Γερμανία. Στην Κολωνία, Στουτγάρδη, Φρανκφούρτη όπου εγκαθίστανται οι αραβορθόδοξοι του Χαταγ δεν έχουν ούτε εκκλησίες ούτε ιερείς. Από καιρού εις καιρόν, όταν ο μοναδικός αραβορθόδοξος παπάς της Γερμανίας ευκαιρεί, νοικιάζουν για δυο-τρεις ώρες έναν ευαγγελικό ναό και εκκλησιάζονται. Τους τελευταίους μήνες, σε μια μικρή πόλη κοντά στη Φρανκφούρτη, μια κοινότητα 70 περίπου οικογενειών μελετά την κατασκευή αραβορθόδοξης εκκλησίας.

Εξίσου πολυάριθμοι, αυτοί που –από τα μέσα περίπου της δεκαετίας του 1980– μεταναστεύουν προς την Πόλη είναι πολύ πιο «φτωχοί» από όσους έχουν να πληρώσουν τους πρώτους μήνες εγκατάστασης και την επαγγελματική αβεβαιότητα στη Γαλλία ή τη Γερμανία. Στην Πόλη εντάσσονται σχεδόν αυτόματα στην ελληνορθόδοξη ρωμαίικη κοινότητα, πράγμα που συνεπιφέρει τη σύσφιξη των σχέσεών τους με το Οικουμενικό Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως. Στην πράξη η ένταξη αυτή σημαίνει, μεταξύ άλλων, εγκατάλειψη της αραβικής και αποδοχή της ελληνικής ως λειτουργικής γλώσσας. Με την προσχώρησή τους στον ελληνόφωνο ορθόδοξο κόσμο, με την εκμάθηση ιδιαίτερα των νέων ελληνικών, με τη φοίτηση των παιδιών τους στα ρωμαίικα σχολεία της Πόλης, οι αραβόφωνοι ορθόδοξοι αποποιούνται ενός ουσιώδους μέρους της αραβικής τους ταυτότητας και ενστερνίζονται την (αναπόφευκτη) «ελληνοποίηση» τους.

Εκτός από τους αραβορθόδοξους του Χαταγ, κι άλλοι χριστιανοί της ανατολικής Τουρκίας δείχνουν να επιζητούν την προσέγγισή της με το Οικουμενικό Πατριαρχείο. Πρόκειται για άτομα που ανήκουν στη Συριακή Ορθόδοξη Εκκλησία και στα οποία αποδίδεται στα τουρκικά η γενική ονομασία συριανοί (süryani). Σε αυτούς αναμειγνύονται πιθανότατα και μέλη της Εκκλησίας των Χαλδαίων (τουρκ. keldani), ενωμένη με τη Ρώμη από το 16ο αιώνα, καθώς και νεστοριανοί (τουρκ. nesturi). Οι συριανοί χρησιμοποιούν στις ιεροτελεστίες τους τη συριακή (syriacque), αραμαίικη γλώσσα σημιτικής προέλευσης. Αραβόφωνοι στις καθημερινές τους σχέσεις, προέρχονται από την περιοχή των ιρακινο-συριακο-τουρκικών συνόρων, και ειδικότερα από τις επαρχίες Mardin, Hakkarî, Siirt, Midyat και Diyarbakir. Οι συνεχείς συρράξεις των τουρκικών στρατευμάτων με τους Κούρδους αντάρτες τα τελευταία χρόνια και η έλλειψη ασφαλείας σνιστούν τους βασικούς λόγους για τους οποίους αναγκάστηκαν να εγκαταλείψουν μαζί με τη γη τους πατέρων τους. Οι περισσότεροι καταφεύγουν στη Δυτική

Ευρώπη: υπάρχουν πολυάριθμες κοινότητες στη Γερμανία, το Βέλγιο, τη Σουηδία, την Ολλανδία και την Αυστρία. Άλλοι εγκαθίστανται στην Πόλη ή την Άγκυρα. Στο πλαίσιο της πολιτικής ρωμοσύνης, η παρουσία τους είναι ιδιαίτερα αισθητή, ίσως επειδή, παρόλο που επίσημα, «στα χαρτιά», εμφανίζονται ως «χριστιανοί ορθόδοξοι» (Rum ortodoks), παρόλο που παρακολουθούν τις λειτουργίες στα ελληνικά και στέλνουν κι αυτοί τα παιδιά τους σε ρωμαίικα σχολεία, στην πράξη διατηρούν ακέραιη τη μνήμη της θρησκευτικής και ιστορικής τους καταγωγής. Ξέρουν ότι είναι διαφορετικοί και αντιστέκονται στην αφομοίωση, μολοντί ταυτόχρονα αποδέχονται πέρα για πέρα, όπως και οι αραβορθόδοξοι, την ελληνοποίησή τους. Η ελληνοποίηση μάλιστα δεν γίνεται απλώς αποδεκτή, αλλά

επιπλέον επιδιώκεται. Πώς αλλιώς να ερμηνεύσει κανείς τις προσπάθειες που κάνουν κυρίως οι αραβόφωνοι ορθόδοξοι, ώστε να πετύχουν την αναγραφή στο δελτίο ταυτότητάς τους της ένδειξης Rum ortodoks και να αποφύγουν τη γενικότητα του όρου χριστιανός (hristiyan) που χρησιμοποιείται συστηματικά στις ταυτότητες των ορθοδόξων του Χαταγ; Αδύνατο να μην αναρωτηθεί κανείς το γιατί αυτής της επιλογής. Πιθανές εξηγήσεις; Πρώτον, η ένταξη τους στην πολιτική ρωμοσύνη μπορεί να γίνεται για λόγους ευκολίας: επωφελομένοι της άρτια οργανωμένης και δομημένης ρωμαίικης ορθόδοξης κοινότητας της Πόλης, δεν χρειάζεται να συστήσουν ένα σώμα που να τους αντιπροσωπεύει ως θρησκευτική μειονότητα. Επιπλέον, η «κηδεμονία» του Οικουμενικού Πατριαρχείου σνιστά μια σοβαρή προστασία. Δεύτερη υπόθεση: η ελληνοποίηση τούς καθιστά απολύτως «ακίνδυνους» στα μάτια των τουρκικών αρχών και ίσως γι' αυτό να γίνεται αποδεκτή. Πράγματι, οι ορθόδοξοι αυτοί δεν είναι ούτε (πια) Άραβες ούτε (ακόμη) Ρωμιοί. Δεν υπάρχει ο φόβος η παρουσία τους να τονώσει –τολάχιστον μικροπρόθεσμα– το ρωμαίικο στοιχείο στην Πόλη, ενώ παράλληλα η αναχώρησή τους από το σαντζάκι της Αλεξανδρέττας και τη Μερσίνη

αποδυναμώνει αισθητά τις ορθόδοξες κοινότητες των περιοχών αυτών, επίφοβες για την ασφάλεια και την ειρήνη στα τουρκο-συριακά σύνορα. Υπάρχει και μια τρίτη εκδοχή: ότι η ελληνοποίηση είναι επωφελής. Σύμφωνα με αυτό το σενάριο, οι αραβόφωνοι ορθόδοξοι του Χαταγ και της Μερσίνης ή οι ασσυρο-χαλδαίοι του Mardin προετοιμάζουν, μέσα από αυτή τη (μερική) αλλαγή ταυτότητας, το φευγιό τους από την Τουρκία. Αν δεχτούμε αυτή την εκδοχή, η Πόλη δεν αποτελεί παρά ένα σταθμό της μεταναστευτικής πορείας. Απώτερος στόχος είναι η εγκατάσταση και ανεύρεση εργασίας στην Ελλάδα και μέσω της Ελλάδας στη Δυτική Ευρώπη. Σήμερα στις περισσότερες ρωμαίικες εκκλησίες της Πόλης, ο νεωκόρος είναι ορθόδοξος του Χαταγ ή –σπανιότερα– συ-

ριανός. Εννιά φορές στις δέκα δεν ξέρει ελληνικά, αλλά θα τονίσει με επιμονή ότι τα παιδιά του πηγαίνουν σε ρωμαίικο σχολείο και μαθαίνουν τη γλώσσα. Οι καθημερινές σχέσεις του με τους ντόπιους Ρωμιούς είναι κατά κανόνα άριστες.

Δ.Φ.: Ένα παρόμοιο πρόβλημα εξάλλου τίθεται και με τους αραβοφώνους που φοιτούν στα σχολεία μας. Στα τέσσερα ρωμαίικα γυμνάσια-λύκεια που υπάρχουν σήμερα στην Πόλη είναι εγγεγραμμένα 154 παιδιά. Άλλα από αυτά, τα 24 είναι αραβόφωνα, από τις νοτιοανατολικές περιοχές της Τουρκίας. Στο σπίτι τους μιλούν αραβικά.

Μ.Α.: Ναι, αλλά αυτοί οι αραβόφωνοι μαθαίνουν ελληνικά σε αυτά τα σχολεία.

Δ.Φ.: Προσπαθούν να μάθουν ελληνικά. Αλλά το πρόβλημα είναι αρκετά ζωτικό, διότι το παιδί αυτό έρχεται στο σχολείο χωρίς κάποια προπαιδεία ελληνική και προσπαθεί ο δάσκαλος στην τάξη, από την πρώτη του δημοτικού να τους μάθει ελληνικά. Ο χρόνος όμως που καταναλώνει είναι σε βάρος των υπολοίπων παιδιών. Πέραν τούτου, τα παιδιά αυτά ξέρουν τουρκικά –όσο μπορεί να ξέρει τέλος πάντων ένα παιδί–, γιατί, λόγω των συνθηκών της ζωής, είναι υποχρεωμένοι οι γο-

δομικός οργανισμός εκείνη την περίοδο στην Ελλάδα— άρχισαν να ετοιμάζουν τις αποσκευές τους... Και αλληλογραφούσαν. Οι δε άλλοι οι βολεμένοι με τη νέα ζωή τους, τους έγραφαν: Τι κάθεστε, βρε, ακόμη εκεί πέρα; Δεν φτάνουν τα όσα υποφέρατε; Ήδη οι εδώ ήταν αγανακτισμένοι, σου λέει το άλφα, το βήτα, το γάμα... Είναι εκείνο που σου είπα προηγουμένως, η ψυχολογική καταπίεση. Αυτό που ήταν συσσωρευμένο στο υποσυνείδητο και στη συλλογική μνήμη... Γιατί δεν απείχαν πολύ τα γεγονότα το ένα από το άλλο: το 1941, το 1943, το 1955, το 1964, επομένως δεν έχει ψωμί για μας εδώ. Σου λέω τα αίτια, γιατί φύγανε. Όλα αυτά συν το ότι η Ελλάδα ευημερούσε. Γιατί αν δεν ευημερούσε η Ελλάδα, οπωσδήποτε θα κατάπιναν αναγκαστικά και πάλι και αυτό το μικρό ποτήρι.

Μ.Α.: Θα μένανε;

Α.Φ.: Αν δεν είχαν πού να πάνε, τι θα κάνανε; Μερικοί που θα είχαν συγγενείς στη Γαλλία ή στον Καναδά ή στην Αμερική θα βρισκαν τρόπο να φύγουνε. Αλλά ο όγκος, ο βασικός όγκος, η συντριπτική πλειοψηφία θα έμενε. Πού να πάει;

Μ.Α.: Μετά το 1964 τι έγινε; Το 1965, το 1966, το 1967. Γιατί φύγανε μεν 40.000, αλλά είχε πολύ περισσότερο κόσμος;

Α.Φ.: Αυτοί που πήγανε στην Ελλάδα, συμπαρέσυραν κι άλλους. Να σου αναφέρω μια αληθινή περίπτωση. Ένας κουρέας που πήγε στη Θεσσαλονίκη και από κει έστειλε ένα γράμμα σε ένα φίλο μου, το βουλευτή το Χατζόπουλο. Αχ, λέει, τι κουταμάρα κάναμε και δεν φύγαμε νωρίτερα... Πήγε εκεί. Όλο το κεφάλιό του ένα χτένι, ένα ξυράφι κι ένα ψαλίδι. Νοίκιασε μια τρύπα κι έκανε το στέκι του και πήρε ψυγείο με δόσεις, πήρε πλυντήριο. Αυτά εδώ ούτε στον ύπνο του δεν τα έβλεπε. Και τα γράφει όλα στους φίλους του. Και σε ρωτώ: αυτοί που τα ακούγανε και που είχανε όλοι την τέχνη τους μένανε πια; Ύστερα από τη συσσωρευμένη αγανάκτηση που είχανε; Μιλώ για τους Τούρκους υπηκόους. Έτσι άρχισε να ξηλώνει το τσουράπι.

Μ.Α.: Επομένως εννοείτε ότι από το 1965 και μετά αυτοί οι 30-40.000 που φύγανε συμπαρέσυραν μια μετανάστευση στοραδική, γιατί δεν φύγαν όλοι μαζί. Υποθέτω ότι προσωπικοί φόβοι, κυρίως για το στρατιωτικό, συντέλεσαν επίσης στη διαρροή. Έχω ακούσει παλιούς Πολίτες, που ζούνε πια στην Αθήνα, να λένε: δεν μπορούσα να αφήσω τα τρία μου τα αγόρια να μου τα πάρουν στο στρατό.

Α.Φ.: Είναι το πρώτο ρεύμα αυτών που συμπαράσυρθηκαν. Υπάρχει και δεύτερο. Ότι έγινε της μόδας πια. Και το στρατιωτικό παίζει βασικό ρόλο. Αλλά κυρίως είναι η συσσωρευμένη αγανάκτηση. Υπάρχει ωστόσο κι ένας άλλος σοβαρός λόγος. Είναι η κατάσταση των σχολείων μας. Εκτός όλων των άλλων, είναι και το πρόβλημα των μετακλητών καθηγητών, οι οποίοι, ύστερα από μια ορισμένη χρονολογία, άρχισαν να έρχονται πολύ καθυστερημένα.

Μ.Α.: Και γι' αυτό τα σχολεία πήραν την κάτω βόλτα...

Α.Φ.: Ο γονιός, βλέποντας ότι με τις συνεχείς πιέσεις στα

σχολεία το παιδί του δεν παίρνει την κατάλληλη μόρφωση, ήταν πολύ φυσικό, αν ήταν αμφιταλαντευόμενος, αυτό να ήταν για κείνον ένας λόγος ιδιαίτερος για να σηκωθεί και να φύγει μια ώρα νωρίτερα. Από τη μια εδώ το Υπουργείο δεν διορίζει εκπαιδευτικούς, για να πιέσει τους Έλληνες να αυξήσουν τον αριθμό των μετακλητών. Από την άλλη, η Ελλάδα αργεί να τους στείλει, τι να σου κάνουν οι γονείς;

Μ.Α.: Γιατί να τον αυξήσουν;

Α.Φ.: Για να καλύψουν τις θέσεις που μένουν κενές λόγω του ότι οι τουρκικές αρχές δεν εγκρίνουν διορισμούς.

Μ.Α.: Για ποιο λόγο θέλει η Τουρκία να στείλει περισσότερους μετακλητούς;

Α.Φ.: Εάν αναγκαστούν να αυξήσουν οι Έλληνες τον αριθμό των μετακλητών που έρχονται από την Ελλάδα εδώ, αντίστοιχα, σύμφωνα με την αρχή της αμοιβαιότητας, θα γίνει και αύξηση των Τούρκων μετακλητών που πηγαίνουν στη Θράκη. Πρόσεξε με. Βρισκόμαστε μεταξύ δύο πυρών. Οι μεν χρησιμοποιούν τους διορισμούς ως όπλο, για να αναγκάσουν τους Έλληνες να αυξήσουν τον αριθμό των μετακλητών. Οι Έλληνες επουδενί λόγω τον αυξάνουν, γιατί οι εκπαιδευτικοί που στέλνονται εκεί λέγεται ότι ξεσηκώνουν τους Θρακιώτες σε βάρος της Ελλάδας. Και όχι μονάχα δεν αυξάνουν τον αριθμό, αλλά επιπλέον καθυστερούν τους μετακλητούς. Αυτά τα μέτρα έχουν αρνητική επίδραση εδώ στη μειονότητα. Και σου λένε: μας χτυπούν από τη μια μεριά οι εδώ τουρκικές αρχές, μας χτυπούν από την άλλη και οι ελληνικές. Επομένως, τι να καθήσω εδώ να κάνω;

8. ΠΟΛΙΤΕΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ: Η ΛΗΘΗ ΒΟΛΕΥΕΙ

Μ.Α.: Αυτοί που έφυγαν για την Ελλάδα, πού εγκαταστάθηκαν;

Α.Φ.: Οι περισσότεροι πήγαν στην Αθήνα. Ένα μέρος πήγε και στη Θεσσαλονίκη. Στην Αθήνα ιδρύσανε άπειρους όσους συνδέσμους και σωματεία. Συνέρχονται, εκλέγουν πρόεδρο, εκλέγουν διοικητικά συμβούλια, απλώς για να συνεχίσουν την παράδοση. Ιδρύσανε σύλλογο του Πέραν, σύλλογο του Kurtulus. Ένα μεγάλο έργο που έχουν κάνει είναι το γηροκομείο, ένα πολύ σύγχρονο γηροκομείο στην Ανάβυσσο. Οι απόφοιτοι των λυκείων συνέχισαν κι εκεί την παράδοση και δημιούργησαν κι εκεί συνδέσμους των μαθητών που φοίτησαν στα σχολεία τους. Υπάρχει σύνδεσμος Μεγαλοσχολιτών, Ζωγραφειωτών, Ζαπιδίων, Κεντριαιάδων, Ιωακειμειάδων.

Μ.Α.: Ποιος ο σκοπός αυτών των συνδέσμων;

Α.Φ.: Απλώς να συνεχίσουν την εδώ παράδοση. Συγκεντρώνονται μια-δυο φορές το χρόνο, κόβουν την πίτα τους, τσουγκρίζουν τα αυγά τους, κάνουν τις εκδρομές τους, τι περιμένεις να κάνουν δηλαδή; Από αυτούς, οι περισσότεροι, δεν θέλουν ούτε να ακούσουν για Πόλη. Το πρόβλημα αυτών που μένανε δεν τους απασχολεί τους περισσότερους. Το πρόβλημα της Πόλης, δεν είναι καυτό για τους περισσότερους.

Οι περισσότεροι είναι αδιάφοροι. Περισσότερο ενδιαφέρονται οι Ελλαδικοί παρά οι δικοί μας.

Μ.Α.: Ποια είναι η στάση που έχει κρατήσει απέναντι στη μειονότητα η ελληνική κυβέρνηση όλα αυτά τα χρόνια;

Α.Φ.: Έκανε ό,τι μπορούσε. Τους βοήθησε στα μέτρα που επέτρεπαν οι οικονομικές της δυνατότητες. Βασικά τόσο ο απελαθέντες όσο και οι εξαναγκασθέντες²⁴ αγωνίστηκαν σκληρά για να ορθοποδήσουν. Κι όσοι δεν έπεσαν θύματα αετονύχηδων εκμεταλλευτών κατάφεραν να επιπλεύσουν.

Μ.Α.: Η ελληνική κυβέρνηση έκανε κάτι για τους Τούρκους υπηκόους, που ετοιμάζαν τα μπογαλάκια τους να φύγουνε; Έκανε κάτι, για να τους αποτρέψει, ώστε να μη φύγουνε;

Α.Φ.: Όχι πολλά πράγματα για την ανάσχεση της διαρροής.

Κι αυτό οφείλεται στην έλλειψη συστηματικού προγραμματισμού με σαφή στόχο την παραμονή του στοιχείου μας στις εστίες του. Το Πατριαρχείο εδώ δεν χορηγούσε πιστοποιητικά βαπτίσεων, γάμων, κ.λπ., με σκοπό να εμποδίσει το φυγό των Ρωμιών. Δίχως αποτέλεσμα βέβαια, γιατί όποιος βάζει στο νου του να φύγει, δεν είναι εύκολο να τον κρατήσεις.

Μ.Α.: Έτσι θα τους συγκρατούσανε;

Α.Φ.: Όχι βέβαια. Παίρναν από το μουχτάρη χαρτί, το θεωρούσαν από τη νομαρχία, το μετέφραζαν σε κάποιο γραφείο, τελικά το θεωρούσαν κι από το Προξενείο και τελείωνε η δουλειά. Αντίθετα, η ελληνική κυβέρνηση ευνοούσε τα πράγματα. Διότι —τουλάχιστον αυτή είναι η εντύπωση που άφησε— ήθελε μια ώρα αρχύτερα να ξεμπερδεύει με αυτό τον πονοκέφαλο που λέγεται ρωμοσύνη της Πόλης.

Μ.Α.: Γιατί το λέτε αυτό;

Α.Φ.: Γιατί, όπως φαίνεται, είναι συνεχής πονοκέφαλος, για μερικούς γραφειοκράτες ιδιαίτερα. Τι συμφέρον να έχει το ελληνικό κράτος; Εκείνοι που φύγαν πήραν μαζί τους όσο μπορούσαν σιγά-σιγά από τις περιουσίες τους. Ο Ρωμός, ο Τούρκος υπήκοος, όταν έφευγε, ξεπουλούσε ό,τι είχε και δεν είχε κι έφευγε. Δεν έφευγε σαν τον Έλληνα που διώχτηκε.

Μ.Α.: Αυτή τη στιγμή το ελληνικό κράτος βρίσκεται με έναν πληθυσμό μουσουλμάνικο στη Δυτική Θράκη, ο οποίος αυξάνεται συνέχεια. Δεν υπάρχει επομένως πια αυτή η αμοιβαιότητα, απαραίτητη, σύμφωνα με τη συνθήκη της Λωζάνης, για τη διατήρηση των ισορροπιών.

Α.Φ.: Ο πληθυσμός της Θράκης παραμένει, όχι μόνο γιατί δεν μπορεί να κάνει διαφορετικά η Ελλάδα, αλλά γιατί έχει και συμφέρον να παραμείνει η μειονότητα αυτή εκεί. Γιατί είναι αγροτικός πληθυσμός και καλλιεργεί τα καπνά. Πάντως ένα είναι το βέβαιο. Ότι η ελληνική κυβέρνηση, για τη ρωμοσύνη της Πόλης ό,τι έκανε το έκανε, για να τηρήσει τα προσήματα κι όχι συστηματικά και μεθοδικά, για να εμποδίσει με δραστηκά μέσα τη διαρροή.

Μ.Α.: Ποιες είναι οι σχέσεις που διατηρούν όλοι αυτοί που είναι στην Αθήνα —και Έλληνες υπήκοοι και Τούρκοι υπήκοοι, οι Πολίτες— με την Πόλη; Ακροθιγώς μου είπατε ότι δεν διατηρούν καμιά σχέση, εκτός από τις πίτες που κόβουν...

Α.Φ.: Και σου είπα μάλιστα ότι είναι ελάχιστοι εκείνοι οι οποίοι επιθυμούν διακαώς να βρουν κάποιο τρόπο, να σκεφτούν, να προβληματιστούν πάνω στη ρωμοσύνη που παραμένει εδώ, στην Πόλη. Αν είχαν εκεί ένα συλλογικό όργανο που να αντιπροσωπεύει όλους τους Ρωμιούς, Έλληνες και μη, που φύγανε, θα μπορούσαν κάλλιστα να κάνουν παραστάσεις στην ελληνική κυβέρνηση και να ρίξουν όλο το βάρος της προσπάθειάς τους στον προγραμματισμό του μέλλοντος των νέων εδώ. Αλλά τι τα θέλεις; Αφού υπάρχουν ακόμη και Πολίτες που στις διάφορες συγκεντρώσεις ή στα μέσα μαζικής ενημέρωσης είναι δεδηλωμένοι κατά της παραμονής εδώ των Ρωμιών. Αυτοί, αντί να προσπαθήσουν να πείσουν τους κατάλληλους φορείς εκεί να ενδιαφερθούν για τη ρωμαϊκή κοινότητα της Πόλης, ισχυρίζονται ότι κάθε προσπάθεια που γίνεται είναι περιττή. Κι αρχίζει τότε η μανία, το αμόκ το αντιτουρκικό. Ότι με τους Τούρκους δουλειά δεν γίνεται, μόλις μένουν εκεί και τακτοποιηθούν, πάλι θα τους

διώξουν. Και τα λέγουν αυτά δημόσια ε; Διότι υπάρχει ένα delirium αντιτουρκικό.

Μ.Α.: Οι σχέσεις των Ρωμαίων που μείνανε εδώ, της κοινότητας εδώ, με τους εν Αθήναις, ποια είναι;

Α.Φ.: Δεν παρουσιάζουν κανένα ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Διατηρούνται σε προσωπικό επίπεδο. Έμενα όταν μου πουν στην Αθήνα «ακόμη δεν έφυγες», ανάβω. Λέγοντάς τους: εγώ, κύριε, δεν σε κατηγορώ γιατί έφυγες. Ούτε όμως και σου δίνω το δικαίωμα να με ελέγχεις γιατί μένω. Γιατί μερικοί θέλουν, βλέπεις, κάποιο άλλοθι. Θέλουν να δικαιολογήσουν το φευγιό. Γι' αυτό και λένε, εσύ γιατί παραμένεις; Διότι παραμένοντας εσύ, με αφήνεις εμένα που έφυγα εκτεθειμένο.

Μ.Α.: Με άλλα λόγια δηλαδή, υπάρχουν και συλλογικές τύψεις.
Α.Φ.: Κατά κάποιο τρόπο να, υπάρχουν τύψεις. Άλλη εξήγηση δεν μπορώ να δώσω. Γιατί να επιμείνει να φύγω; Γιατί μου κάνει το ερώτημα –όχι μόνο σε μένα, αλλά σε όλους όσοι μένουν– ακόμη δεν φύγατε;

9. ΤΟΥΛΑΧΙΣΤΟΝ ΕΝΑΣ ΠΥΡΗΝΑΣ

Μ.Α.: Με αυτά που μου λέτε με οδηγείτε σε αδιέξοδα. Έτσι όπως μου παρουσιάζετε τα πράγματα, αν ακόμη κι αυτοί που φύγαν δεν ενδιαφέρονται για το τι γίνεται με τους πίσω...

Α.Φ.: Τι σου είπα; Σου είπα ότι ενδιαφέρονται ελάχιστοι, η φωνή των οποίων δεν μπορεί να ακουστεί. Και ο λόγος είναι ότι δεν υπάρχει, στο επαναλαμβάνω κι αυτό, ένα συλλογικό όργανο που να έχει συνειδητοποιήσει την ανάγκη της παραμονής του στοιχείου μας στην Πόλη, ενός πυρήνος, με την ελπίδα ότι μελλοντικά αυτός ο πυρήνας... Όχι για να... Με ειρηνικές προθέσεις. Απλώς να παραμείνει, για να διαφυλάξει την παράδοση και τα μνημεία, να είναι κύριος των μνημείων που μας έχουν κληροδοτήσει οι πατέρες μας. Να διατηρήσει τα σχολεία κι ό,τι μπορεί από την ρωμαϊκή παρουσία. Έχουμε μια τεράστια παρουσία. Για τη διατήρηση και τη συντήρησή της, θάθελα να παραμείνει ένας πυρήνας κι, αν μεθαύριο αποκατασταθούν οι σχέσεις μεταξύ των δύο κρατών, μπορούν να έρθουν με τις νέες συνθήκες κι Ελλαδικοί. Γιατί γίνονται επενδύσεις ελληνικές, πάντα με προθέσεις φιλικές και ειλικρινά ειρηνικές.

Μ.Α.: Αυτή τη στιγμή ο μόνος φορέας ο οποίος μπορεί να εργαστεί και να δοθεί στην υπόθεση της ρωμοσύνης της Πόλης είναι το Πατριαρχείο. Δεν βλέπω κανέναν άλλον. Η ελληνική κυβέρνηση αδιαφορεί, οι σύνδεσμοι σχεδόν αδιαφορούν... Στην Ελλάδα έχω την εντύπωση ότι η Πόλη δεν ενδιαφέρει ούτε ως τουριστικός προορισμός. Δεν έρχονται πια ούτε ως τουρίστες οι Έλληνες στην Πόλη. Η κατάσταση μοιάζει να είναι αδιέξοδη για το ρωμαϊκό στοιχείο εδώ.

Α.Φ.: Όλοι το πιστεύουν αυτό. Ότι δηλαδή πάει πια, τελειώσε. Και λέγω, εμείς τι κάνουμε για να μην έχει τελειώσει;

Μ.Α.: Από πού εσείς αντιλείτε τις ελπίδες σας; Υπάρχει ένα ση-

μάδι, ένα κάτι γύρω σας αυτή τη στιγμή; Εσείς, αλλά και όσοι παραμένουν στην Πόλη, πού το βλέπετε αυτό το σημάδι; Πώς μπορείτε να πιστεύετε ότι αυτό που υπάρχει μπορεί να διασωθεί ακόμη;

Α.Φ.: Μια παρεξήγηση υπάρχει στη μέση. Εγώ δεν σου λέγω ότι, αν αφεθούν τα πράγματα έτσι, δεν θα φτάσουμε εκεί που είπες. Κι εκεί που λένε οι άλλοι. Υποστηρίζω κι εγώ τη θέση ότι η κατάσταση είναι αυτή που πιστεύουν οι 90 στους 100. Πλην όμως λέγω ότι, αν καθήσουμε και βάλουμε τα πράγματα κάτω, μπορούμε να έχουμε ελπίδες να συγκροτήσουμε έναν πυρήνα. Μπορείς να μου πεις τον καιρό που γέννηκε η άλωση πόσοι Ρωμαίοι, πόσοι Βυζαντινοί μείνανε στην Πόλη; Δεν έμεινε ρουθούνι. Πίστευες εσύ ότι μετά θα έφτανε ποτέ ο ελληνικός πληθυσμός στα 30-35% του όλου πληθυσμού της Πόλης. Και λέγω ότι αν δουλέψουμε το μυαλό μας, θα κοιτάξουμε με κάθε τρόπο να εξασφαλίσουμε δουλειά στους νέους. Υπάρχουν πολλοί τρόποι. Να σου φέρω ένα μικρό παράδειγμα. Έχουμε τα νοσοκομεία. Εάν η Ελλάδα ξυπνήσει, και αν η Ελλάδα συναινεί –βλέπεις εάν, εάν, εάν σου βάζω, όλα υπό αίρεση, αλλά αυτό δεν παύει να ενισχύει την άποψη ότι υπάρχει λύση– και εάν κάθε χρόνο στέλνουμε παιδιά που τελειώνουν εδώ το λύκειο να σπουδάσουν στην Ιατρική Σχολή. Να κάνουν επιλογή μεταξύ των καλύτερων μαθητών, να τους δώσουν μια γερή υποτροφία, να τους στείλουν και στην Ελλάδα, να διευκολύνουν με κάθε τρόπο την εισαγωγή τους στις ιατρικές και νοσοκομειακές σχολές ώστε να σπουδάσουν γιατροί. Ξέρεις πόσες οικογένειες μπορούν να έρθουν εδώ πέρα; Σιγά-σιγά. Υπάρχουν νέοι που έχουν κλίση στο εμπόριο. Να τους ενθαρρύνουμε να πάνε να δουλέψουν πλάι σε εμπόρους. Και να τους ενισχύσουμε. Έτσι ώστε να μείνουν εδώ και να ενσωματωθούν στον εμπορικό κόσμο μια μέρα. Αυτά που σου λέγω ίσως φαίνονται απίθανα. Όμως πολλά πράγματα μπορούν να γίνουν ακόμη.

10. ΛΟΥΚΕΤΟ ΣΤΑ ΣΧΟΛΕΙΑ

Μ.Α.: Ποια είναι η σημερινή κατάσταση στα σχολεία;

Α.Φ.: Πριν από μια δεκαετία, δεκαπενταετία, υπήρχαν στην Πόλη έξι γυμνάσια-λύκεια. Σήμερα μείνανε τέσσερα. Δυο μικτά, η Μεγάλη Σχολή και το Κεντρικό, ένα αρθροναγωγείο, το Ζωγράφειο, κι ένα παρθενναγωγείο, το Ζάππειο.

Μ.Α.: Και το Ιωακείμειο;

Α.Φ.: Η Θεολογική Σχολή, και εννοώ το λυκειακό τμήμα της, και το Ιωακείμειο είναι ανενεργά. Σημαίνει ότι υπάρχουν μεν, αλλά δεν λειτουργούν. Το κράτος στέλνει τον υποδιευθυντή ο οποίος και παραμένει εκεί, για να δικαιολογεί ότι το σχολείο είναι ανοιχτό.

Μ.Α.: Που σημαίνει ότι έτσι και υπάρχουν στο μέλλον μαθητές θα ξαναλειτοργήσουν;

Α.Φ.: Βεβαίως. Και τώρα ακόμη αν υπάρχουν. Έστω κι ένας μαθητής να παρουσιαστεί να πάει και τον δεχθεί η Εφορία...

Μ.Α.: Θα πρέπει να γίνει δεκτός από την Εφορία, πριν γραφτεί ένας μαθητής;

Α.Φ.: Η Εφορία θα πρέπει να έχει τις δυνατότητες να συντηρήσει το σχολείο. Ο μαθητής εκείνος που θα πάει, δε θα πάει απλώς να καθήσει στο σχολείο. Θα χρειαστεί θέρμανση, θα χρειαστεί δασκάλους, βιβλία κ.λπ. Πού θα βρουν τόσους καθηγητές για ένα μαθητή;

Μ.Α.: Γιατί δεν υπάρχουν μαθητές που να πηγαίνουν σε αυτά τα σχολεία; Για ποιο λόγο δε γίνεται μια προσπάθεια από τις Εφορίες, ούτως ώστε να διοχετευθούν ορισμένοι μαθητές σε αυτά τα ανενεργά σχολεία;

Α.Φ.: Ποιο θα είναι το κέρδος μας, σε ρωτώ; Να έχω σχολείο δηλαδή με ένα μαθητή και δυο μαθητές;

Μ.Α.: Και ποιο είναι το κέρδος που μένουν ανενεργά;

Α.Φ.: Κανένα κέρδος. Εμείς θέλουμε να τα κλείσουμε. Δεν τα κρατούμε εμείς ανενεργά. Το κράτος μάς υποχρεώνει να τα έχουμε ανοιχτά.

Μ.Α.: Για ποιο λόγο;

Α.Φ.: Διότι δεν θέλει να κλείσουν. Διότι θέλει αριθμητικά να έχουμε σχολεία.

Μ.Α.: Δεν καταλαβαίνω...

Α.Φ.: Γιατί δεν καταλαβαίνεις; Βλέπεις λοιπόν ότι είσαι έξω από τη ρωμαϊκή πραγματικότητα; Κάποτε οι τουρκικές αρχές τα κλείνανε. Ύστερα από ένα χρονικό σημείο είπαν όχι δεν θα τα κλείνουμε. Αποφάσισαν να μην κλείνουνε. Και παρά την επιμονή των Εφοριών, που ζητούσαν να κλείσει το σχολείο, δεν γινόταν δεκτή η αίτηση. Η τουρκική πλευρά έχει κάθε λόγο να θέλει να παρουσιάσει στατιστικά περισσότερα εκπαιδευτικά ιδρύματα από όσα υπάρχουν στην πραγματικότητα. Γιατί, σου λέει, εγώ δεν στο έκλεισα κύριε. Το σχολείο είναι ανοιχτό, ας φέρουν παιδιά... Η μειονότητα όμως είναι τρελλή να φέρει δυο και τρία παιδιά, για να κρατήσει το σχολείο ανοιχτό; Εξάλλου, πού να βρει δασκάλους, κι αν ακόμη μαζέψει μερικά παιδιά;

Μ.Α.: Λέγαμε λοιπόν ότι κάποτε ήταν έξι γυμνάσια-λύκεια και τώρα απόμειναν τέσσερα. Πότε ήταν αυτό το κάποτε;

Α.Φ.: Πριν ακόμη 20-30 χρόνια. Κανονικά, δεν είναι ούτε τέσσερα σήμερα. Γιατί το Κεντρικό, μην το υπολογίζουμε. Έχει όλο κι όλο τρία παιδιά. Στην ουσία λοιπόν είναι η Μεγάλη Σχολή, το Ζάππειο και το Ζωγράφειο. Το Κεντρικό παραπαίει. Αν μπορεί τέλος πάντων να θεωρηθεί ένα σχολείο ότι στέκεται στα πόδια του με τρία παιδιά. Ολόκληρο κτίριο, το έχεις δει;

Μ.Α.: Θα περάσω να το δω κάποια στιγμή.

Α.Φ.: Να μην περάσεις καλύτερα. Είναι να κλαις. Να κλαις. Καταρρέει. Και μέσα ιδιαίτερα. Το Κεντρικό Παρθενναγωγείο είχε το ωραιότερο γυμναστήριο της Πόλης, του οποίου η

στέγη ήταν ένα καλλιτέχνημα, αριστούργημα, αριστοτέχνημα. Ερχόντανε γλύπτες, αρχιτέκτονες, για να μελετήσουν τη στέγη εκείνη. Και τώρα σαπίζει. Τέλος πάντων. Λοιπόν, είπαμε ότι μείνανε τέσσερα.

Μ.Α.: Μα γιατί δεν γίνεται μια προσπάθεια να διοχετευθούν, μιλώντας με τους γονείς, αυτά τα τρία παιδιά σε άλλα γυμνάσια-λύκεια, ώστε να κλείσει το Κεντρικό, αφού οικονομικά δεν συμφέρει στην κοινότητα να συντηρεί ένα σχολείο... Και ποιον εξυπηρετεί το ότι μένει ανοιχτό; Θα μπορούσε να είναι ανενεργό σχολείο. Θα γινόταν μεγάλη οικονομία.

Α.Φ.: Συμφωνούμε απόλυτα. Αλλά το πρόβλημα είναι ότι το Κεντρικό δεν έχει ούτε ρωμαϊκή εφορία. Γιατί δεν θεωρείται βακουφικό ρωμαϊκό ίδρυμα²⁵. Του αφαιρέθηκε δηλαδή η ιδιότητα του βακουφίου, επειδή το 1936, όταν διατάχθηκαν τα διάφορα κοινοτικά σώματα να δώσουν δηλωτικά για την παρουσία τους, το Κεντρικό δεν έδωσε δήθεν αυτό το δηλωτικό και επομένως δεν θεωρείται βακουφικό ίδρυμα ούτε και κοινοτικό και δεν δίνεται το δικαίωμα στην εφοροεπιτροπή του Πέραν να ενδιαφερθεί. Κι επομένως είναι μετέωρο. Τώρα δεν έχει κεφαλή. Έχει κάποια κτηματική παρουσία το Κεντρικό και βάλανε τώρα κάποιον, kayyum²⁶ λέγεται

στην τουρκική, είναι κάποιος στον οποίο αναθέτει το κράτος να ενδιαφέρεται για τα περιουσιακά στοιχεία ενός ιδρύματος – παίρνει δηλαδή και τα ποσοστά του από τις εισπράξεις.
Μ.Α.: *Ναι, αλλά θα μπορούσε να γίνει μια ανεπίσημη συνεννόηση με τους γονείς.*

Α.Φ.: Οι γονείς πάντοτε επιδιώκουν το εύκολο. Και επιδιώκουν το συμφέρον τους. Κι έπειτα τα παιδιά που γράφονται εκεί είναι σουριανά ή αραβόφωνα. Δεν μπορεί δηλαδή η ρωμαϊκή πλευρά να ασκήσει την επιρροή που θα έπρεπε στους γονείς των παιδιών αυτών. Λοιπόν, για να επιστρέψουμε στις στατιστικές μας, αν θέλεις να ξέρεις φέτος πόσα παιδιά έχουν τα τέσσερα αυτά σχολεία, η μεν Μεγάλη Σχολή έχει 70 παιδιά, το Ζάππειο 26, το Ζωγράφειο 55 και το Κεντρικό 3 παιδάκια. Καταλαβαίνεις τώρα τι γίνεται. Συνολικά είναι περί τα 150-154 παιδιά. Αυτά προκειμένου για τα γυμνάσια-λύκεια. Όσο για τα δημοτικά, στη δεκαετία του '50, είχαμε 43 δημοτικά. Με τον καιρό, λόγω της συρρίκνωσης του πληθυσμού, άρχισαν να κλείνουν ελλείψει μαθητών. Το 1963-64 έχουμε 43 σχολεία. Το 1973-74 είναι 35. Δηλαδή από το 1964 που γίναν οι απελάσεις έως το 1973 μείναν 35 σχολεία. Το

1974-75 έχουμε 24 σχολεία. Βλέπεις πώς κλείσαν απότομα; Το 1980-81 14 σχολεία. Στα δημοτικά μας τώρα έχουμε κατά τη φετινή χρονιά το σχολείο του Αγίου Στεφάνου²⁷, της Βλάγκας²⁸, του Ζαπτείου (το δημοτικό τμήμα), της Χαλκηδόνος²⁹, του Κεντρικού το δημοτικό που είναι ανενεργό, των Ταταούλων³⁰, του Μακροχωριού³¹, της Μαρσαλείου³², του Μεγάλου Ρεύματος³³, της Πριγκίπου και του Φερίκιοι³⁴. Πόσα γίνονται όλα αυτά; 10 δημοτικά. Πού λοιπόν τα 45 της δεκαετίας του 1950 και πού τα 10 που μέινανε σήμερα. Και αυτά συγκεντρώνουν περί τους 140 μαθητές. Αυτή την όψη παρουσιάζουν τα σχολεία μας.

11. ΔΑΣΚΑΛΟΙ ΓΙΑ ΜΙΑ ΙΔΕΑ

Μ.Α.: *Ποιοι είναι οι καθηγητές; Πώς διορίζονται οι δάσκαλοι κι οι καθηγητές στα ρωμαίικα σχολεία; Πού εκπαιδεύονται;*

Α.Φ.: Για να διοριστεί ένας Ρωμιός εκπαιδευτικός στα σχολεία τα ρωμαίικα επιβάλλεται η Εφορία της σχολής, αφού τον εκλέξει, να τον προτείνει στις οικείες αρχές, τις εκπαιδευτικές αρχές της Τουρκίας. Δηλαδή στη Διεύθυνση της Παιδείας³⁶ εδώ στην Πόλη. Κι εφόσον η Διεύθυνση της Παιδείας δεχθεί το διορισμό, στέλνει το διοριστήριο έγγραφο, και από τη μέρα που έρχεται το έγγραφο αυτό ο εκπαιδευτικός αρχίζει τη δουλειά του. Το σύστημα τώρα πώς είναι; Μολονότι τα σχολεία μας είναι κοινοτικά, για να μπορέσει η λειτουργία τους να συγχρωτιστεί με αυτή των τουρκικών ιδιωτικών σχολείων, θεσπίστηκε ο θεσμός του ιδρυτή (kurucu). Ενώ ιδρυτής κανονικά είναι εκείνος που ουσιαστικά ιδρύει ένα σχολείο, για τα σχολεία μας ιδρυτής είναι το φυσικό πρόσωπο που αντιπροσωπεύει τον ιδρυτή που είναι η κοινότητα, ένα νομικό πρόσωπο δηλαδή. Η κοινότητα μέσω της Εφορίας ή της Εφοροεπιτροπής επιλέγει έναν καθηγητή και δηλώνει το όνομά του στον ιδρυτή. Ο ιδρυτής το διαβιβάζει στο διευθυντή και ο διευθυντής κάνει τις δέουσες ενέργειες για το διορισμό του υποψηφίου. Επομένως, τα έγγραφα στο Υπουργείο για το διορισμό του διευθυντή τα στέλνει ο ιδρυτής. Όταν διοριστεί επίσημα ο διευθυντής στο σχολείο, τότε στέλνει εκείνος πια τα διοριστήρια έγγραφα του υπόλοιπου προσωπικού. Είτε δάσκαλοι είναι είτε καθηγητές είτε τεχνικό και υπηρετικό προσωπικό. Αφού όμως προηγουμένως πάρει τη συγκατάθεση της εφορίας. Επομένως, το δικαίωμα της πρότασης των διορισμών είναι καταρχήν μεν των εφοριών, η δε έγκριση του διορισμού γίνεται από τη Διεύθυνση της Παιδείας και από το Υπουργείο. Όσον αφορά στις σπουδές των δασκάλων, κάποτε, για τα στοιχειώδη σχολεία, το διδακτικό προσωπικό ήταν κυρίως απόφοιτοι γυμνασίου ή των διδασκαλείων που λειτουργούσαν σε μερικά λύκεια. Στις δεκαετίες του '50 και '60, στάλθηκαν αρκετοί και στις διδασκαλικές ακαδημίες των Αθηνών. Αλλά οι περισσότεροι εκπαιδευτικοί της στοιχειώδους ήταν απόφοιτοι γυμνασίου.
Μ.Α.: *Πώς απόφοιτοι γυμνασίου; Και δεν πήγαιναν στην παιδαγωγική ακαδημία;*

Α.Φ.: Πότε να πήγαιναν; Ός τη δεκαετία του '50 που δεν υπήρχε τέτοια δυνατότητα, ποιος θα πήγαινε να σπουδάσει στην Ελλάδα;

Μ.Α.: *Εδώ. Γιατί στην Ελλάδα;*

Α.Φ.: Υπήρχαν διδασκαλεία στη Μεγάλη Σχολή και το Ζάππειο κυρίως, τελευταία δε για λίγα χρόνια και στο Κεντρικό.
Μ.Α.: *Δεν καταλαβαίνω.*

Α.Φ.: Ε, δεν το καταλαβαίνεις, γιατί δεν ζεις την εδώ πραγματικότητα.

Μ.Α.: *Μα πώς είχε το δικαίωμα να διοριστεί με απολυτήριο λυκείου;*

Α.Φ.: Διορίζανε τότε με απολυτήριο λυκείου. Τα τελευταία χρόνια επιβλήθηκε η υποχρέωση του πτυχίου της παιδαγωγικής ακαδημίας. Άλλοτε, την παλιά εποχή, ακόμη κι ένα διάστημα μετά τη Δημοκρατία, στα Σκαλάκια³⁷ γινόταν το δασκαλοπάζαρο. Εκεί υπήρχε και το περίφημο βιβλιοπωλείο του Σεργιάδη³⁸, στη γωνία ακριβώς του Tunnel³⁹. Κι εκεί κυρίως γινόταν το παζάρεμα του δασκάλου. Πήγαιναν εκεί οι δάσκαλοι που θέλαν να διοριστούν, πήγαιναν και οι έφοροι που είχαν ανάγκη, σαν να πήγαινες στο παζάρι να αγοράσεις ντομάτες. Και τι κάνανε; Συμφωνούσανε και στην τιμή βεβαίως πόσα γρόσια θα παίρνανε οι δάσκαλοι, και η Εφορία αναλάμβανε να τους διορίσει.

Μ.Α.: *Μου φαίνεται αδιανόητο να έχουν διοριστεί δάσκαλοι σε σχολεία, χωρίς να έχουν ακολουθήσει μια ανώτατη εκπαίδευση.*

Α.Φ.: Έχεις δίκιο. Εκ πρώτης όψεως φαίνεται λογικό αυτό που λες. Αλλά στη ρωμαϊκή πραγματικότητα δεν μπορούσε να γίνει διαφορετικά. Εξάλλου, πρέπει να ξέρεις ότι πολλοί από τους δασκάλους και τις δασκάλες που σήκωσαν στις πλάτες τους την ευθύνη της ομόγλωσσης παιδείας στα σχολεία μας επί πολλές δεκαετίες και με εξαιρετική επιτυχία ήταν απόφοιτοι γυμνασίου ή το πολύ διδασκαλείου.

Μ.Α.: *Και το τουρκικό κράτος πώς το δεχόταν αυτό το πράγμα;*

Α.Φ.: Γιατί και στο τουρκικό κράτος τα ίδια γίνονταν.

Μ.Α.: *Αφού υπήρχε ακαδημία...*

Α.Φ.: Και στα τουρκικά δημοτικά οι δάσκαλοι ήταν απόφοιτοι λυκείου. Πόσα στελέχη είχε η τουρκική δημοκρατία τον καιρό που ιδρύθηκε, για να διορίσει και αποφοίτους ακαδημίας; Πόσες ακαδημίες είχε; Ίδρυσε τις ακαδημίες σιγά-σιγά και όταν πια υπήρχε επάρκεια προσωπικού, τότε έβαλε τον όρο μόνο απόφοιτοι ακαδημίας να διδάσκουν στα δημοτικά. Οπότε επεξετάθη σιγά-σιγά και στα δικά μας σχολεία το μέτρο. Αλλά οι διορισμένοι είχαν κεκτημένα δικαιώματα.
Μ.Α.: *Ένας δάσκαλος που διοριζόταν τότε σε ένα σχολείο, μπορούσε να ελπίζει ότι θα τελείωνε την καριέρα του ως δάσκαλος;*

Α.Φ.: Παλιότερα, πριν τη Δημοκρατία και στα πρώτα χρόνια της Δημοκρατίας, δεθβαναγάδες ήταν οι έφοροι. Λύνανε και δένανε όπως θέλανε. Ακόμη και μέχρι το δεύτερο παγκό-

σμιο πόλεμο. Μετά ανέλαβε την υποστήριξη και την κατοχύρωση των δικαιωμάτων του δασκάλου το Υπουργείο Παιδείας. Και έτσι και διοριζόταν κάποιος, εάν δεν υπήρχε σοβαρή αιτία, δεν μπορούσε η Εφορία να τον απολύσει. Δηλαδή αποκτούσε μονιμότητα. Παλιότερα όμως αλίμονο στο δάσκαλο που δεν θα έδινε βαθμό στο γιο του έφορου. Ή στους συγγενείς του έφορου ή στην κόρη του.

Μ.Α.: *Από πότε αρχίζει η μονιμότητα; Χρονολογικά.*

Α.Φ.: Ακριβώς δεν θυμούμαι. Κατά προσέγγιση, μετά του δεύτερου παγκόσμιο πόλεμο, γύρω στο 1950. Λοιπόν, για να ανακεφαλιώσουμε. Οι δάσκαλοι στην αρχή μεν ήταν απόφοιτοι λυκείου ή διδασκαλείου. Όταν όμως επιβλήθηκε η υποχρέωση να διορίζονται απόφοιτοι ακαδημίας, εστάλησαν από δω, ως υπότροφοι, στις ακαδημίες της Ελλάδας και επέστρεψε ικανός αριθμός εκπαιδευτικών αποφοίτων ακαδημίας. Ως προς τους καθηγητές των γυμνασίων-λυκείων, τα παλιότερα χρόνια σπούδαζαν και στην Ελλάδα και εδώ. Στην Ελλάδα βέβαια σπούδαζαν κατά κανόνα οι φιλόλογοι, στη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών, πολλοί όμως από τους λοιπούς κλάδους –μαθηματικά, φυσική, χημεία, βιολογία– σπούδαζαν εδώ. Μετά, όταν δυσκόλεψαν τα πράγματα και δεν πήγαιναν να σπουδάσουν στην Αθήνα φιλόλογοι, αρχίσαμε να διορίζουμε αποφοίτους του Πανεπιστημίου Σταμπούλ και για το γλωσσικό μάθημα των ελληνικών. Δηλαδή απόφοιτους της σχολής klasik edebiyat. Αρχίσαμε από ανάγκη να τους διορίζουμε. Αλλά πριν ποτέ δεν διορίζαν απόφοιτους τουρκικών πανεπιστημίων στο ελληνικό γλωσσικό μάθημα.

Μ.Α.: *Ας έρθουμε τώρα –επιτέλους!– στους μετακλητούς εκπαιδευτικούς.*

Α.Φ.: Γύρω στα 1949-50 έγινε μια μορφωτική συμφωνία μεταξύ Ελλάδος και Τουρκίας. Στα πλαίσια αυτής της συμφωνίας, πραγματοποιείται, στις αρχές της δεκαετίας του 1950, και ανταλλαγή εκπαιδευτικών: 35 από εδώ στη Θράκη και 35 από Ελλάδα για Πόλη. Κι αυτό έγινε σε μια περίοδο κατά την οποία εμείς δεν είχαμε καμιά ανάγκη ενίσχυσης σε εκπαιδευτικό προσωπικό.

Μ.Α.: *Γιατί λοιπόν κρίθηκε αναγκαία η εισαγωγή του θεσμού των μετακλητών εκπαιδευτικών; Αφού υπήρχε επάρκεια;*

Α.Φ.: Για να είμαι ειλικρινής, δεν κατάφερα ως τώρα να εξηγήσω τους λόγους της συμφωνίας.

Μ.Α.: *Σήμερα ξέρετε πόσοι μετακλητοί έρχονται στην Πόλη;*

Α.Φ.: Γύρω στους 14-15.

Μ.Α.: *Και τι κάνουν σε άδεια σχολεία;*

Α.Φ.: Δεν διορίζουν εύκολα οι τουρκικές αρχές. Οι διορισμοί περιορίστηκαν σημαντικά. Για να αναγκάσει να αυξήσει η ελληνική κυβέρνηση τον αριθμό των μετακλητών, σταμάτησαν παλιότερα εδώ οι διορισμοί. Δεν διορίζαν Ρωμιούς εκπαιδευτικούς. Κι εφόσον δεν διορίζαν, δημιουργούνταν κενές θέσεις. Αυτές τις κενές θέσεις καλύπτουν οι μετακλητοί. Τελευταία, ένα νέο μέτρο δυσκόλεψε ακόμη περισσότερο τα

ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΕΣ ΣΧΟΛΕΙΩΝ ³⁵			
Μέση εκπαίδευση			
1952-53	γυμνάσια-λύκεια	5	(Μεγάλη του Γένους Σχολή, Ζωγράφειο, Ζάππειο παρθεναγωγείο, Κεντρικό παρθεναγωγείο, Ιωακείμειο παρθεναγωγείο)
	λύκεια	1	Λύκειο Θεολογικής Σχολής
	εμπορικό λύκειο	1	Ζωγράφειο
1984-85	γυμνάσια-λύκεια	5	(όπως παραπάνω)
	εμπορικό λύκειο	1	(όπως παραπάνω) (το λύκειο της Θεολογικής σχολής έκλεισε από το σχολικό έτος 1984-85)
1997-98	γυμνάσια-λύκεια	4	από το 1988 το Ιωακείμειο παρθεναγωγείο είναι ανενεργό
	εμπορικό λύκειο	1	(όπως παραπάνω)
Στοιχειώδης εκπαίδευση		Νηπιαγωγεία	
1955-56	45	1963-64	5
1957-58	44	1995-96	1
1962-63	43	1997-89	2
1973-74	35		
1975-76	24		
1980-81	14		
1995-96	11		
1997-98	10		

πράγματα. Εκεί που ήταν διορισμένος μετακλητός δεν διορίζεται Ρωμιός εκπαιδευτικός στη θέση του. Ακόμη κι αν αυτός βρεθεί. Παράδειγμα: μη υπάρχοντος Ρωμιού εκπαιδευτικού, δίδαξε κάποιες ώρες σε ένα σχολείο μετακλητός συνάδελφος. Τον επόμενο χρόνο βρέθηκε προσοντούχος Ρωμιός, αλλά δεν τον διόρισαν οι τουρκικές αρχές, με τη δικαιολογία ότι η εν λόγω θέση ανήκει σε μετακλητό. Αλλά σε κανέναν κανονισμό δεν υπάρχει γραμμένος τέτοιος περιορισμός.

12. ΑΝΑΦΟΜΟΙΩΤΟΙ

Μ.Α.: Από όσο ξέρω, τα επιστημονικά μαθήματα διδάσκονται στα ελληνικά και οι ανθρωπιστικές επιστήμες γίνονται στα τουρκικά. Το ερώτημα που γεννιέται είναι γιατί, παρόλη την υπεροχή των τουρκικών στα θεωρητικά μαθήματα, τα ρωμαϊκά παραμένουν –από όσο καταλαβαίνω– διαφορετικής νοοτροπίας και παιδείας σε σχέση με τους Τούρκους συνμηλικούς τους. Αναρωτιέμαι αν στη δεκαετία του 1950, του '60, του '70, οι δάσκαλοι στα ρωμαϊκά σχολεία είχαν προσαπλήσει να εκπαιδεύουν τα παιδιά έχοντας ως στόχο να κάνουν Τούρκους πολίτες, δηλαδή άτομα που θα μπορούσαν να ενταχθούν χωρίς συμπλέγματα και χωρίς πρόβλημα στην τουρκική κοινωνία, αν η ρωμαϊκή κοινότητα δεχόταν να κάνει κάποιες εκπλώσεις όσον αφορά στη ρωμαϊκή της ταυτότητα –έχουμε το παράδειγμα των Εβραίων–, η μειονότητα της Πόλης θα είχε άραγε φτάσει στο σημείο που είναι σήμερα; Γιατί, καταλαβαίνετε, το πρόβλημα είναι ότι από τη Δημοκρατία κι έπειτα η Τουρκία, ως εθνικό κράτος, αποβλέπει και αποσκοπεί στην ομοιογένεια, στην εθνική ομοιογένεια. Επομένως, πας μη Τούρκος είναι καλό να αφομοιώνεται. Για να διενκρινίσουμε αυτό το σημείο, θα θέλατε να μου πείτε πρώτα-πρώτα δυο λόγια για τα σχολικά αναλυτικά προγράμματα κατά την περίοδο που γνωρίζετε εσείς, από τη Δημοκρατία κι εδώ;

Δ.Φ.: Πριν από τη Δημοκρατία τα πράγματα ήταν πολύ διαφορετικά. Σκέψου ότι κατά την περίοδο της Κατοχής της Πόλης από τις δυνάμεις της Entente μεταξύ 1919 και 1922, δεν διδασκόταν καν η τουρκική. Ενώ πριν μόνο το τουρκικό μάθημα διδασκόταν ως γλώσσα. Αργότερα όμως, όταν γένηκε η Δημοκρατία και μετά, η τουρκική διδάχτηκε επίσημα και υποχρεωτικά και επιπλέον καθορίστηκαν τα τουρκιστί διδασκόμενα μαθήματα στα σχολεία μας. Επομένως, η τουρκική γλώσσα και φιλολογία, η ιστορία, η γεωγραφία, η πατριδογνωσία και η κοινωνιολογία καθώς και η ηθική, που θεσπίσανε τελευταίως, διδάσκονται στην τουρκική. Όλα τα υπόλοιπα μαθήματα διδάσκονται στην ελληνική. Άρα ελληνικά, φυσική, χημεία, μαθηματικά και όλα τα εγκύκλια μαθήματα διδάσκονται στην ελληνική.

Μ.Α.: Υπάρχει μάθημα θρησκευτικών;

Δ.Φ.: Βεβαίως και υπάρχει.

Μ.Α.: Κι αυτό διδάσκεται σε ποια γλώσσα;

Δ.Φ.: Στην ελληνική, βέβαια. Εξάλλου, όταν έγινε υποχρεωτικό το μάθημα των θρησκευτικών στα γυμνάσια-λύκεια της επικράτειας, εμείς ήδη είχαμε στο πρόγραμμα τη διδασκαλία των θρησκευτικών, που τα δίδασκε Ρωμιός εκπαιδευτικός, κατά κανόνα απόφοιτος της Θεολογικής Σχολής της Χάλκης. Σήμερα, επειδή η σχολή αυτή δεν λειτουργεί και δεν υπάρχουν πια απόφοιτοι, το μάθημα διδάσκεται από φιλόλογους. Βλέπεις, με τη λειψανδρία που μας δέρνει, δεν διαθέτουμε απόφοιτους του κλάδου από άλλα Πανεπιστήμια. Λοιπόν, κατά προσέγγιση το ένα τρίτο των μαθημάτων διδάσκεται στην τουρκική, τα δύο τρίτα στην ελληνική. Σε ορισμένες τάξεις όμως τώρα, με τα νέα προγράμματα, αυτή η αναλογία έχει αλλοιωθεί σημαντικά, καθώς αυξηθήκανε, σε βάρος των ελληνικών, οι ώρες των τουρκικών μαθημάτων.

Μ.Α.: Εσείς τι διδάξατε;

Δ.Φ.: Ελληνικά, φιλοσοφία και λατινικά.

Μ.Α.: Θα αντιδράσετε σε αυτό που σας είπα προηγουμένως ή δεν το έχετε σκοπό;

Δ.Φ.: Σε τι δηλαδή;

Μ.Α.: Ότι αν είχε υπάρξει μια μεγαλύτερη προσέγγιση προς το τουρκικό στοιχείο, μια μεγαλύτερη διάθεση από την πολιτική ρωμοσύνη, δεν θα ήθελα να πω αφομοίωση, αλλά...

Δ.Φ.: Μοιραία αυτό θα οδηγούσε στην αφομοίωση. Η περίπτωση μοιάζει με το ξήλωμα του τσουραπιού.

Μ.Α.: Πείτε μου, γιατί πιστεύω ότι θα ήταν ίσως ο μοναδικός τρόπος...

Δ.Φ.: Ναι, θα ήταν ο μοναδικός τρόπος... Θα μπορούσαμε, λες, να κάνουμε αυτό που κάναν οι Εβραίοι. Το ότι δηλαδή πήραν και τουρκικά ονόματα και εξομοιώθηκαν με τον τουρκικό πληθυσμό. Αλλά εμείς αυτό δεν μπορούσαμε να το κάνουμε. Διότι δεν το επιτρέπει η συλλογική μας διαπαιδαγώγηση. Εμείς είχαμε μια ιδιαίτερη θέση μέσα στον ιστορικό χώρο που ζούμε κι είμαστε περήφανοι για την ταυτότητά μας, που είναι συνισταμένη τριών βασικών στοιχείων: της ορθοδοξίας, της ιστορίας και της γλώσσας μας. Δεν είναι δυνατό να απεμπολήσουμε κανένα από τα στοιχεία αυτά. Μη, προς Θεού, διανοηθείς ότι από αυτά που λέγω διαφαίνεται κάποια σωβινιστική διάθεση. Άπαγε της βλασφημίας. Σέβομαι και αγαπώ, ανεξάρτητα από τη φυλή, το θρήσκευμα, την εθνικότητα που ανήκει ή το χρώμα που έχει, κάθε άνθρωπο. Αγκαλιάζω με δυο λόγια με όλες τις ψυχικές και πνευματικές μου δυνάμεις ολόκληρη την ανθρωπότητα και σέβομαι την ταυτότητα όλων. Με τα ίδια αισθήματα περιβάλλω και τους ανθρώπους με τους οποίους καθημερινά συναναστρέφομαι εδώ σε αυτό τον τόπο. Οφείλω δε να ομολογήσω ότι έχω διαπιστώσει την ίδια ανταπόκριση στα αισθήματα από την πλειάδα των συμπολιτών μου που δεν κατόρθωσε να τους διαβρώσει η πολιτική σκοπιμότητα.

Μ.Α.: Εγώ ζω στη Γαλλία και νιώθω απολύτως ενταγμένη. Αυτό δεν σημαίνει όμως πως έχω χάσει την ελληνική μου ταυτότητα.

Δ.Φ.: Κι εμείς θεωρούμε ενταγμένο τον εαυτό μας στην ολόκληρη, με το νόημα βέβαια ότι είμαστε ειλικρινά ευπροσηγοροί στις καθημερινές μας σχέσεις, υποδειγματικοί στο σεβασμό προς τους νόμους, τίμιοι στις συναλλαγές μας, αλλά και με σχολαστική προσήλωση στην ταυτότητά μας την οποία προσπαθούμε να διαφυλάξουμε αλώβητη.

Μ.Α.: Εγώ αυτό που βλέπω είναι ότι η επιμονή στη ρωμαϊκή ταυτότητα οδήγησε αναπόφευκτα στη σημερινή κατάσταση.

Δ.Φ.: Ο Ρωμιός σεβόμενος και κολακευόμενος και υπερηφανυόμενος για τη θρησκεία, την ιστορία και τη γλώσσα του, δεν ήταν δυνατό ποτέ να θελήσει να χάσει όλα αυτά για τα οποία νιώθει ότι συνθέτουν την υπόστασή του. Και, για να είμαι ειλικρινής, δεν καταλαβαίνω πού το πας. Έτσι όπως θέτεις το ερώτημα, μου αφήνεις την εντύπωση ότι βαρύνει το Ρωμιό η ευθύνη για το φεγγιό του. Αν όντως έτσι σκέφτεσαι, που δεν μπορώ να το διανοηθώ, τότε δεν νομίζεις ότι αδικείς; Φταίει ο Ρωμιός, ο φιλόπονος, ο φιλόνομος, ο τίμιος, πειθαρχικός, ο κατά πάντα υποδειγματικός πολίτης Ρωμιός, που εξαναγκάζεται να ξεριζωθεί από τον τόπο του και δεν φταίει ο κυρίαρχος παράγων που τον απωθεί και τον σπρώχνει να εγκαταλείψει τα χώματα όπου γεννήθηκε και μεγάλωσε και μόχθησε και δημιούργησε, για τον απλό και μόνο λόγο ότι σέβεται την ταυτότητά του;

Μ.Α.: Όσο ήσασταν στο Ζωγράφειο, ακολουθήθηκε κάποια πολιτική, ώστε να υπάρχει μια εύκολη επαγγελματική ένταξη των αποφοίτων του Ζωγράφειου στην τουρκική κοινωνία; Είχατε κάποια συγκεκριμένη πολιτική, ώστε να διευκολύνει την ένταξη;

Δ.Φ.: Εξαρτάται από το πώς αντιλαμβάνεται κανείς αυτή την ένταξη. Αν πρόκειται περί αφομοίωσης ή συμπεριφοράς που μπορεί να οδηγήσει στην αφομοίωση, η απάντηση είναι κατηγορηματικά όχι. Η πολιτική στο Ζωγράφειο ήταν να δημιουργήσει καλούς καθαούς πολίτες. Πολίτες να αγαπούν τη χώρα που ζουν, να σέβονται τους νομούς της, να συμπεριφέρονται πολιτισμένα προς τους συμπολίτες τους και να πολιτεύονται, στα πλαίσια της χώρας, ιδιαίτερα, με τιμιότητα. Παράλληλα, η παιδεία στα σχολεία μας στόχευε να εξοπλίσει το νέο με όλα τα απαραίτητα εφόδια, πνευματικά και ηθικά, ώστε να συνεχίσει το δρόμο του στη ζωή πατώντας γερά στη γη κι έχοντας εμπιστοσύνη στον εαυτό του. Με ένα λόγο: η πλειάδα των αποφοίτων μας είτε ως επιστήμονες (γιατροί, νομικοί κ.λπ.) είτε ως επιχειρηματίες (έμποροι, βιομήχανοι κ.λπ.) διέπρεψαν και διαπρέπουν εδώ στη χώρα τους αλλά και σε κάθε γωνιά της γης.

Μ.Α.: Εσείς οι δάσκαλοι, ο κύκλος του Οικουμενικού Πατριαρχείου, οι δέκα, είκοσι, σαράντα άνθρωποι οι οποίοι είχαν κάποια εξουσία στα κοινοτικά πράγματα, είχατε ίσως τη δυνατότητα να συγκρατήσετε αυτό τον κόσμο και δεν το κάνατε; Αυτό προσπαθώ να καταλάβω.

Δ.Φ.: Όχι, δεν την είχαμε. Δεν την είχαμε αυτή τη δυνατότητα. Παρά την προσπάθεια όλων των φορέων να συγκρατηθεί

η διαρροή, η επιτυχία στην κατεύθυνση αυτή ήσαν εκ των προτέρων καταδικασμένη. Από τη μια η ηλεκτριζμένη κι εχθρική ατμόσφαιρα σε βάρος της ρωμοσύνης λόγω της έντασης των σχέσεων με την Ελλάδα, από την άλλη η εμφανής οικονομική ευρωστία στον ελλαδικό χώρο, ήταν μοιραίο να οδηγήσουν στη συρρίκνωση και καμιά δύναμη από ρωμαϊκή πλευρά δεν ήταν δυνατό να την αναχαιτίσει. Αυτό ήταν το κορύφωμα του φόβου και της συσσωρευμένης αγανάκτησης από τα παθήματα του κατατρεγμένου Ρωμιού.

Μ.Α.: Να το θέσω αλλιώς το ερώτημα; Σας τάλαιπωρό. Αλλά, κάνατε κάτι ώστε να τους κρατήσετε;

Δ.Φ.: Ναι. Αυτό που κάναμε ήταν να τους καταρτίζουμε ανάλογα, σύμφωνα με τις απαιτήσεις της κοινωνίας, τις εμπορικές, τις βιομηχανικές, για να μέινουν εδώ. Γιατί κάναμε το εμπορικό τμήμα; Εμείς, ως κοινωνία, επιμέναμε σώνει και καλά να μένει το στοιχείο αυτό εδώ πέρα. Ως ηγετικά στελέχη, ό,τι ήταν δυνατό να κάνουμε το κάναμε.

Μ.Α.: Δηλαδή τι;

Δ.Φ.: Τους καταρτίζαμε κατάλληλα τους νέους, τους συμβουλεύαμε, παροτρύναμε τους πάντες να μέινουν και να εργαστούν όπου μπορούν είτε σε ρωμαϊκές είτε σε τουρκικές επιχειρήσεις. Αλλά ποια τουρκική επιχείρηση τόλμούσε εύκολα να προσλάβει τότε Ρωμιό; Αν και οι Τούρκοι, ως επιχειρηματίες ιδιαίτερα, είχαν πολύ μεγαλύτερη εμπιστοσύνη στους λογιστές μας. Από τη στιγμή όμως που το κράτος, αυτή η τεράστια δύναμη, έρχεται και σε μπλέκει στα γρανάζια της και σε χρησιμοποιεί ως όργανο πίεσης, τι μπορούσαμε να κάνουμε εμείς παραπάνω; Τότε μονάχα θα μπορούσαμε να κρατηθούμε, αν είχαμε το πείσμα και το σθένος να εμμένουμε με υπομονή, επιμονή και πίστη στην παραμονή μας και δεν φεύγαμε.

Μ.Α.: Θα ξανακάνω πάλι τη σύγκριση με τους Εβραίους.

Δ.Φ.: Με συγχωρείς. Μη μου κάνεις τη σύγκριση με τους Εβραίους. Οι Εβραίοι συνήθισαν να ζουν τη ζωή αυτή από την αρχή της ιστορίας τους. Έχουν τη δική τους φιλοσοφία για τη ζωή. Τα τελευταία χρόνια μονάχα αποκτίσανε κράτος κι είναι αξιέπαινοι γι' αυτό. Εμείς ό,τι έπρεπε κι ό,τι μπορούσαμε να κάνουμε για τους νέους το κάναμε. Και βγαίνουν έξω στη ζωή πανέτοιμοι. Αναδείξαμε καλούς γιατρούς, αρχιτέκτονες, εμπόρους, βιομηχάνους, βιοτέχνες...

Μ.Α.: Εδώ στην Πόλη;

Δ.Φ.: Στην Πόλη, ναι. Πάμπολλοι. Ων ουκ έστιν αριθμός. Διηγηρόροι, γιατροί... Όλες οι επιστήμες αντιπροσωπεύονταν από Ρωμούς.

Μ.Α.: Δηλαδή θέλετε να πείτε ότι τα σχολεία τα ρωμαϊκά προετοιμάζανε τα παιδιά για μια πιο εύκολη ένταξη στο τουρκικό πανεπιστήμιο από ό,τι στο ελληνικό;

Δ.Φ.: Κυρίως στο τουρκικό πανεπιστήμιο. Διότι δίναμε σημασία κυρίως στο πρόγραμμα που οδηγούσε στο τουρκικό πανεπιστήμιο. Και η επιτυχία ήταν καταπληκτική.

Μ.Α.: Με άλλα λόγια, εσείς πιστεύετε ότι οι επιλογές των προ-

γραμμμάτων και ο τύπος της εκπαίδευσης που είχαν τα ρωμιοίπαιδα τα τελευταία πενήντα χρόνια δεν ευθύνονται για τη διαρροή.

Δ.Φ.: Καθόλου. Καθόλου. Ούτε 1% δεν ευθύνονται. Από τη στιγμή όμως που ο Ρωμιός κατάλαβε ότι εδώ μένει ως όμηρος κι από τη στιγμή που η Ελλάδα άρχισε να ευδοκιμεί κι από τη στιγμή που απελαθήκανε οι Έλληνες, τότε ανοίχθηκαν μπροστά στους Ρωμιούς νέοι ορίζοντες, γιατί ευημερούσε η Ελλάδα τότε. Ειδικά, θα μπορούσε πάλι ο Ρωμιός, να τα υποστεί. Διότι θα βρισκόταν σε αδιέξοδο. Τι μπορούσε να κάνει, εφόσον δεν μπορούσε να φύγει; Το ξέρετε ότι έχω πάρει συγχαρητήρια από το Υπουργείο Παιδείας για την επιτυχία των παιδιών μας στο πανεπιστήμιο; Τρία χρόνια πριν συνταξιοδοτηθώ. Δηλαδή γύρω στα 1990. Σε περίοδο που την παιδεία μας με το ζόρι την κρατούσαμε. Κοιτάζαμε να καλύψουμε τα κενά εκ των ενόντων. Εμείς με το παραπάνω κάναμε το χρέος μας ως εκπαιδευτικοί. Αλλά αν περιμένεις να συμπεριφερθούμε διαφορετικά, έχοντας για πρότυπο άλλη εθνότητα, αυτό είναι αδύνατο. Κάθε έθνος αντιδρά σύμφωνα με το συλλογικό χαρακτήρα του και την εθνική του ιδιοσυγκρασία.

13. ΣΧΟΛΕΙΑ ΓΙΑ ΡΩΜΑΪΚΗ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ

Μ.Α.: Γίνεται πολύς λόγος τώρα τελευταία για την επαναλειτουργία της Θεολογικής Σχολής της Χάλκης. Ποια είναι τα επιχειρήματα ώστε να θεωρείται βάσιμο ένα τέτοιο αίτημα; Με άλλα λόγια ποιος θα πάει στη Χάλκη; Για ποιον θα ανοίξει η Σχολή, αν ανοίξει; Καταρχήν υπάρχει κάποιο ενδεχόμενο ή πρόκειται απλώς για ευσεβή πόθο;

Δ.Φ.: Δεν ξέρω αν τελικώς πάρει τη μορφή ευσεβούς πόθου, πλην όμως το Πατριαρχείο, ιδιαίτερα ο Πατριάρχης, με σθένος αγωνίζεται στην κατεύθυνση αυτή...

Μ.Α.: Εντάξει, αυτό είναι γνωστό. Αλλά υπάρχουν σημάδια εννοϊκά από την άλλη πλευρά;

Δ.Φ.: Πότε υπάρχουν, πότε δεν υπάρχουν. Όταν έρχεται σε δύσκολη θέση, πιεζόμενη διεθνώς, η κυβέρνηση δείχνει ότι ενδίδει, όμως υπολογίζει και την εσωτερική αντίδραση... Διότι είναι συμφέρον της να ανοίξει τη Θεολογική Σχολή. Αν ανοίξει, θα ανέβουν οι μετοχές της έναντι της Ευρώπης. Δεν μπορείς να θέλεις να ενταχθείς στον κορμό τον ευρωπαϊκό και παράλληλα να διακατέχεσαι από φανατικές θρησκευτικές διαθέσεις. Να μην επιτρέπεις το άνοιγμα μιας σχολής, η οποία επιβάλλεται να ανοίξει, για να καταρτιστούν στελέχη του Πατριαρχείου, πρώτιστα.

Μ.Α.: Πιστεύετε, λοιπόν, ότι θα υπάρξει πελατεία.

Δ.Φ.: Βέβαια. Θα υπάρχει κι από εδώ πελατεία, διότι από τα 150 παιδιά του λυκείου, τα μισά είναι αγόρια. Από τα 70 παιδιά 10 δεν θα μπορούσαν να σπουδάσουν εκεί; Όταν μάλιστα τους δώσεις κάποιες υποτροφίες, τους ταΐσεις, τους ποτίσεις. Ποιος δεν θα πάει; Θα πάει και θα καλοπά-

ει. Αλλά δεν λύνεται το πρόβλημα με αυτό. Το θέμα είναι να επιτρέψουν παράλληλα να έρχονται να σπουδάζουν και από το εξωτερικό, για να μπορέσει το Πατριαρχείο να καταρτίσει στελέχη τα οποία θα το υπηρετήσουν σε διεθνή κλίμακα.

Μ.Α.: Περνάει από το μυαλό καθόλου των ηγετικών στελεχών της κοινότητας μια διαπραγμάτευση, ώστε να ανοιχτούν τα σχολεία και σε ξένους υπηκόους και σε άλλες κοινότητες; Εγώ φερ' ειπείν που έχω ελληνικό διαβατήριο, αλλά δεν είμαι προξενικός υπάλληλος ή μετακλητός εκπαιδευτικός, να μπορώ να βάλω το παιδί μου σε ένα ρωμαίικο σχολείο.

Δ.Φ.: Σε αυτό αντιτάσσουν έντονη αντίδραση οι τουρκικές αρχές προκειμένου για τα σχολεία μας.

Μ.Α.: Έχουν γίνει τέτοιες προτάσεις;

Δ.Φ.: Ποιος θα την κάνει την πρόταση; Εμείς; Αυτά γίνονται με διακρατικές συζητήσεις. Τα σχολεία μας δεν τα διευθύνουν οι κοινότητες, αλλά ρυθμίζουν τη λειτουργία τους οι διακρατικές σχέσεις. Διότι υπάρχουν σε αντιστοιχία με τα σχολεία της Θράκης. Αυτό αν εσύ δεν μπορείς να το καταλάβεις, άλλο τόσο κι εγώ δεν θα μπορέσω να σου δώσω να το αντιληφθείς.

Μ.Α.: Ας υποθέσουμε ότι είναι κάποιος Γάλλος ή κάποιος Γερμανός που μένει στην Πόλη και θέλει να μάθει το παιδί του ελληνικά.

Δ.Φ.: Ποιος Γερμανός, παιδάκι μου; Εδώ δεν επιτρέπεται ούτε ο Τούρκος να έρθει. Ο Τούρκος, ο μουσουλμάνος, δεν μπορεί να γράφει το παιδί του στα σχολεία μας. Άκουσε, για να καταλάβεις. Τα σχολεία εδώ, βάσει της συμφωνίας της Λωζάνης, λειτουργούν, για να εξυπηρετήσουν τις ανάγκες της κοινότητας. Επομένως, ξεκινώντας από αυτό τον όρο κι από αυτή την υποχρέωση, καμιά διάθεση δεν φαίνεται να έχει η Τουρκία για υποχώρηση. Αυτό που ρωτάς κι αυτά που σκέφτεσαι κατά καιρούς με βασάνισαν πολύ. Το θέμα αυτό, δηλαδή να μπορούν από την Ελλάδα να έρχονται να σπουδάζουν τουλάχιστον οι Τούρκοι υπήκοοι...

Πρόσεξε να δεις, μιλώ για το Ρωμιό που είναι στην Ελλάδα και διατηρεί την τουρκική του ιθαγένεια. Να μπορούσε να βρεθεί τρόπος –δες, πόσο προσγειώνομαι, το άλλο δεν γίνεται, αυτό γίνεται– να κάναμε εδώ ένα οικοτροφείο τέτοιο που να έρχονταν –το θέλουν πολλοί, παιδιά και γονείς το θέλουν κάποιιο αυτό.

Μ.Α.: Γιατί δεν γίνεται;

Δ.Φ.: Δεν γίνεται, γιατί δεν έχουμε εδώ την ανάλογη οργάνωση. Πρέπει να υπάρχει η πολιτική και η ομογενειακή βούληση.

Μ.Α.: Και δεν υπάρχει;

Δ.Φ.: Δεν υπάρχει. Να ιδρύσουμε εδώ οικοτροφείο, για να έρχονται τα παιδιά, τα Ρωμιοίπαιδα που διατηρούν την τουρκική τους ιθαγένεια, να σπουδάζουν στα σχολεία μας, αλλά ένα οικοτροφείο πλήρως οργανωμένο ώστε να εμπνέει εμπιστοσύνη.

14. «ΥΠΟ ΤΗ ΣΚΕΠΗ» ΤΟΥ ΠΑΤΡΙΑΡΧΕΙΟΥ

Μ.Α.: Ξέρουμε ότι τα προνόμια του Πατριαρχείου καταργήθηκαν οριστικά από το 1923 και μετά. Έστω κι αν λοιπόν το Πατριαρχείο δεν έχει επίσημα πια καμιά δικαιοδοσία επί των εκπαιδευτικών πραγμάτων, ο καθένας φαντάζεται ότι δεν μπορεί να μένει αδιάφορο απέναντι στα σχολεία της ρωμαϊκής κοινότητας.

Δ.Φ.: Ούτε συζήτηση.

Μ.Α.: Ποια λοιπόν είναι η σκιά του Πατριαρχείου μέσα στα ρωμαϊκά σχολεία; Εγώ σκεφτόμουν κυρίως τα προγράμματα.

Δ.Φ.: Όχι, στα προγράμματα δεν μπορεί να αναμιχθεί.

Μ.Α.: Επομένως διατυπώνω την ερώτησή μου γενικά: ποιο είναι το βάρος του για την κοινότητα; Για παράδειγμα, ένα ρωμιοίπαιδο τι ξέρει για το Πατριαρχείο;

Δ.Φ.: Μολοντί μετά τη Δημοκρατία ο έλεγχος επί των ρωμαϊκών σχολών ασκείται πια άμεσα από το Υπουργείο Παιδείας δια των επιθεωρητών του, αυτό δεν σημαίνει ότι το Πατριαρχείο έπαψε να ενδιαφέρεται για τα εκπαιδευτικά προβλήματα. Ενδιαφέρεται. Για παράδειγμα, αν πρόκειται να γίνει διορισμός κάποιου διευθυντή σχολείου, το Πατριαρχείο μπορεί να διατυπώσει τη γνώμη του στην Εφορία σχετικά με τους υποψήφιους και οι αρμόδιοι κοινοτικοί παράγοντες σέβονται τις συμβουλές του. Ενδιαφέρεται για την παιδεία όχι με τον τρόπο που ενδιαφερόταν πριν, γιατί δεν μπορεί πια να το κάνει. Όσο για το ρωμιοίπαιδο, αυτό ξέρει ότι το Πατριαρχείο είναι η πνευματική του αρχή. Εξάλλου, ο νυν Πατριάρχης Βαρθολομαίος δείχνει πολύ ζεστό ενδιαφέρον για τα νιάτα.

Μ.Α.: Βάζει το πόδι του στα σχολεία; Έχει το δικαίωμα;

Δ.Φ.: Να έρθει; Όταν τον προσκαλέσεις, σε μια τελετή έρχεται, αλλά δεν μπορεί να έρθει, για να παρακολουθήσει μαθήματα ή να ελέγξει τι γίνεται και τι δεν γίνεται. Πάντως υπάρχει διαταγή, με την οποία απαγορεύεται στους κληρικούς να επισκέπτονται τα σχολεία μας.

ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΕΣ ΣΧΟΛΕΙΩΝ				
Μέση και στοιχειώδης παιδείωση				
σχολικά έτη	δημοτικά	γυμνάσια-λύκεια	σύνολο	παρατηρήσεις
1955-56	5.380	1.209	6.589	σεπτεμβριανά
1957-58	5.444	1.468	6.912	αύξηση 323 μαθητές
1963-64	4.748	1.979	6.757	απελάσεις
1964-65	3.876	1.396	5.272	σε ένα χρόνο μείωση 1.485
1980-81	433	378	811	
1995-96	164	142	306	
1997-98	141	154	295	

Μ.Α.: Αυτό ισχύει μόνο για τα μειονοτικά σχολεία ή και για τα τούρκικα;

Δ.Φ.: Η διαταγή ήρθε σε μας. Βέβαια, υποτίθεται ότι και στα τούρκικα δεν πηγαίνει ο χότζας. Η σχετική διαταγή ορίζει ότι οι κληρικοί δεν πρέπει να έρχονται στα σχολεία κι ούτε να συνοδεύονται τα παιδιά στις εκκλησίες ομαδικά. Μπορεί ο γονιός να το πάρει να το πάει μόνος του. Αν εγώ, ως διευθυντής, βάλω έναν καθηγητή επί κεφαλής των παιδιών να τα πάρει και να τα πάει στην εκκλησία, αυτό είναι επιλήψιμο. Αν κάποιος θελήσει να με καταγγείλει, θα έχω πονοκεφάλους. Βέβαια, αυτό ήρθε ως διαταγή εκείνη την περίοδο. Ύστερα σιγά-σιγά απότισαν τα πράγματα.

Μ.Α.: Πότε έγινε υποχρεωτικό το μάθημα των θρησκευτικών στα γυμνάσια και στα λύκεια;

Δ.Φ.: Ανέκαθεν υπήρχε. Σε μας εδώ. Στα ρωμαίικα σχολεία. Στα τουρκικά θεσπίστηκε πριν από 15 χρόνια περίπου, με τη στρατιωτική επέμβαση του 1980. Αλλά στα ρωμαίικα ανέκαθεν υπήρχαν τα θρησκευτικά στο αναλυτικό πρόγραμμα.

15. ΕΠΙΛΟΓΟΣ

α. Ρωμιοί & Ελλαδικοί: Ανατολίτες και Ευρωπαίοι

Μ.Α.: Θάθελα να θίξουμε ακόμη δυο-τρία θέματα πριν κλείσουμε αυτή την κουβέντα. Καταρχήν, ποια είναι κατά τη γνώμη σας η σχέση του Ρωμιού της Πόλης σήμερα με τους Ελλαδικούς. Εσάς, ως Ρωμιό της Πόλης, τι είναι αυτό που σας φέρνει κοντά με τους Ελλαδικούς και τι είναι αυτό που σας χωρίζει; Ποια είναι τα σημεία όπου νιώθετε διαφορετικός σε σχέση με έναν Έλληνα της Ελλάδας;

Δ.Φ.: Οι Έλληνες ως άτομα διακατέχονται από μια ιδιαίτερη συναισθηματική διάθεση για την Πόλη. Κι αυτό οφείλεται καθαρά σε ιστορικούς λόγους. Όσο για την εξουσία, τα πράγματα κάπως αλλάζουν. Όσοι ασκούν την εξουσία αυτή εμφορούνται οπωσδήποτε ο καθένας ιδιαίτερα από τα αυτά αισθήματα. Όμως στην εφαρμογή της κυβερνητικής πολιτικής διαφοροποιούνται. Σύμφωνα με τη συνθήκη της Λωζάνης και με βάση την αμοιβαιότητα, εμείς εδώ είμαστε υπό την προστασία της Ελλάδας. Κι είναι αλήθεια ότι επιδεικνύει σαφώς το ενδιαφέρον της αυτό σε πολλές περιπτώσεις. Με τη διαφορά ότι η υλοποίηση του εν λόγω ενδιαφέροντος γίνεται περιστασιακά, κάποτε δε πολύ καθυστερημένα και βασικά στερείται από προγραμματισμένη βάση με στόχο την εξασφάλιση της επιβίωσης του στοιχείου μας στη γενέτειρά του. Αυτό δίνει αφορμή σε αρνητικές εντυπώσεις, που ίσως δεν απηχούν τις πραγματικές προθέσεις. Περιμέναμε να επιδειχθεί περισσότερο ενδιαφέρον, με ρασιοναλιστική θεωράκιση, απαλλαγμένο από διάθεση δημιουργίας απατηλών εντυπώσεων δίχως πρακτικό αποτέλεσμα, οι οποίες ερμηνεύονται ως προσπάθεια να ριχτεί στάχτη στα μάτια.

Μ.Α.: Ναι, εγώ όμως δεν σας ρωτώ για την Ελλάδα. Εγώ σας μιλώ για έναν Αθηναίο. Βρίσκετε πως υπάρχουν διαφορές

ανάμεσα στους Ρωμαίους της Πόλης και τους Ελλαδίτες; Τρόπος ζωής, ιδιοσυγκρασίας...

Α.Φ.: Ναι υπάρχουν διαφορές. Βασικά στην αντίληψη του τρόπου ζωής. Η πολιτική ρωμαϊκή κοινωνία είναι πολύ πιο προσκολλημένη από την αθηναϊκή στις «ηθικές» αρχές της. Για παράδειγμα είναι ασύγκριτα πιο προσηλωμένη στο θεσμό της οικογένειας. Γι' αυτό και τα διαζύγια εδώ είναι πολύ λιγότερα.

Μ.Α.: Είναι λοιπόν πολύ πιο συντηρητική κοινωνία.

Α.Φ.: Οποσδήποτε. Εκ των πραγμάτων είναι υποχρεωμένη να είναι συντηρητική. Οι περιστάσεις την αναγκάζουν. Αποφεύγει, για παράδειγμα, ο Ρωμύς να κάνει ξενύχτια σε κέντρα.

Μ.Α.: Γιατί; Δεν μπορεί να κάνει ξενύχτια;

Α.Φ.: Τι; Να πηγαίνει τακτικά στα κέντρα;

Μ.Α.: Δεν πηγαίνουν οι Ρωμιοί στα κέντρα;

Α.Φ.: Μια μερίδα τους πηγαίνει βέβαια. Οι περισσότερες οικογένειες προτιμούν να συγκεντρώνονται στο σπίτι τους, να διασκεδάζουν στο σπίτι τους. Εδώ οι άνθρωποι περιορίζονται στο να μαζευτούν σε κάποιο σύνδεσμο, σε κάποιο σωματείο, για να διασκεδάσουν οικογενειακά, οι νέοι με τις νέες το πολύ-πολύ, αλλά σε περιορισμένη κλίμακα, χωρίς τις ακρότητες που γίνονται στην Αθήνα. Αν το συνοψίσουμε, εδώ η ζωή είναι συντηρητική αντίθετα με την Αθήνα που είναι οπωσδήποτε πολύ περισσότερο ελεύθερη.

Μ.Α.: Έχετε την εντύπωση ότι υπάρχει διαφορά ακόμη και στο θέμα της παιδείας που λαμβάνει ένας μέσος Έλληνας από αυτήν που λαμβάνει ένας μέσος Ρωμύς;

Α.Φ.: Βέβαια και υπάρχει διαφορά. Διότι εκεί η ατμόσφαιρα της ελευθερίας που ζει το ελληνόπαιδο οπωσδήποτε προσδίδει στο χαρακτήρα του κάποιες ιδιαιτερότητες. Είναι περισσότερο ελεύθερος, μιλάει ελεύθερα, κινείται ελεύθερα, αναπνέει ελεύθερα, αντίθετα με εμάς εδώ, που έχουμε την αίσθηση ότι βρισκόμαστε συνεχώς υπό πίεση. Δε μπορούμε να κινηθούμε άνετα, να μιλήσουμε ελεύθερα, είμαστε υποχρεωμένοι παντού να πολιτευτούμε. Διχάζεται η προσωπικότητά μας. Είναι νομίζω μια βασική διαφορά.

Μ.Α.: Κι όλοι αυτοί οι άνθρωποι που ζήσαν εδώ, οι Ρωμιοί της Πόλης που πήγαν στην Αθήνα, πώς τα κατάφεραν κι εγκλιματίστηκαν κι άλλαξαν ιδιοσυγκρασία;

Α.Φ.: Εκείνο με τον καιρό επιτυγχάνεται. Έρχονται σιγά-σιγά σε συγχρωτισμό με τον ελλαδικό χώρο. Μάλιστα ένα δείγμα σαφές, που δείχνει πόσο καλά προσαρμόστηκαν, είναι τα διαζύγια.

Μ.Α.: Δηλαδή οι Ρωμιοί της Πόλης όσο ζούσαν εδώ δεν χωρίζαν, τώρα που πήγαν στην Αθήνα χωρίζουν.

Α.Φ.: Εδώ δεν υπήρχαν τόσα διαζύγια όσα υπάρχουν τώρα εκεί. Το διαζύγιο εκεί το κάνανε ψωμοτύρι. Στην Πόλη δεν θα το έκανε αυτό εύκολα. Αλλά τι έγινε; Πήγε στην Ελλάδα, ανάσane λίγο την ελευθερία, του καλοήθε... Με τις επιχειρήσεις του, τις δουλειές του, κ.λπ., άρχισε να έχει και λίγη εξωοικογενειακή δραστηριότητα, πράγμα το οποίο τον οδηγεί εύκολα στο διαζύγιο. Όχι μονάχα τον άνδρα, αλλά και τη γυναίκα. Να ποιες είναι

οι διαφορές που μου λες... Αυτοί γινήκανε Ευρωπαίοι. Εμείς εδώ ακόμη είμαστε Ανατολίτες. Προσκολλημένοι στην ιστορία μας, προσκολλημένοι στις συντηρητικές αρχές μας, προσκολλημένοι στην Εκκλησία. Όσο και να θέλουμε να αποδεσμευτούμε, είμαστε μέσα σε αυτό τον κλοιό. Κι εγώ ακόμη που σου τα λέω αυτά, μολονότι δεν είμαι καθόλου συντηρητικός, ζω, κινούμαι, αναπνέω άνετα μέσα σε αυτή την ατμόσφαιρα.

β. Ασφυξία

Μ.Α.: Από όσα είπαμε κατάλαβα και συγκράτησα δυο πράγματα. Το πρώτο το αναφέραμε ήδη: ότι η ρωμαϊκή κοινωνία είναι μια κοινωνία κλειστή και συντηρητική. Σε αυτό είστε σύμφωνος.

Α.Φ.: Ναι, με τη διαφορά ότι σε σύγκριση με παλιότερες εποχές είναι περισσότερο φιλελεύθερη. Παλιότερα ήταν πολύ πιο συντηρητική.

Μ.Α.: Το δεύτερο είναι ότι νιώθω πως δεν υπάρχει, σε αυτή την κοινωνία, κανένας ζωτικός χώρος για το άτομο. Δηλαδή ένα άτομο, αν δεν μπορεί ή αν δε θέλει να εκφραστεί μέσα από την κοινότητα ή σαν μέλος της κοινότητας, είναι ανύπαρκτο.

Α.Φ.: Έχεις δίκιο. Ο Ρωμύς εκφράζεται ως μέλος της κοινότητας.

Μ.Α.: Νιώθω πως το άτομο είναι εντελώς ισοπεδωμένο σε αυτή τη ρωμαϊκή κοινωνία.

Α.Φ.: Δεν συμφωνώ σε αυτό. Διότι προσαρμόζεται κι έχει συνιθίσει σε αυτή την κατάσταση. Πρόσεξε: διαμορφώνει έναν ιδιαίτερο τρόπο ζωής, μια ιδιαίτερη φιλοσοφία της ζωής. Διαφορετικά αντιλαμβάνεται τη ζωή μέσα στην οποία ζει και αναπτύσσεται. Αν πάρεις έναν Αθηναίο και τον φέρεις να ζήσει εδώ, οπωσδήποτε αυτά θα τα προσέξει και θα του έρθουν ασφυκτικά. Για μας δεν είναι.

Μ.Α.: Κοιτάξτε, για παράδειγμα, η μόνη κοινωνική ζωή που υπάρχει είναι μέσω συνδέσμων, συλλόγων, σωματείων, συλλογικών δομών. Εγώ δεν κατάλαβα ακόμη τι επιτυγχάνεται

μέσα από όλους αυτούς τους συνδέσμους και συλλόγους, αλλά έχω την εντύπωση ότι για σας –δεν εννοώ εσάς προσωπικά–, για τους Ρωμαίους της Πόλης, είναι σημαντικό το ότι υπάρχουνε, γιατί επιτρέπουνε μια έκφραση που δεν είναι δυνατή διαφορετικά.

Α.Φ.: Είναι ευκαιρίες διεξόδου. Και είναι εκ των ων ουκ άνευ οι σύνδεσμοι αυτοί και οι εκδηλώσεις. Διότι είναι, μπορεί να πει κανείς –σε γενικές γραμμές βέβαια–, ο μοναδικός τρόπος για να ξεφύγει κανείς από την καθημερινότητα.

Μ.Α.: Η παρατήρηση που έκανα για τους συνδέσμους και τα σωματεία πάντως δεν αφορά στο θέμα της διασκέδασης ή της εκτόνωσης των Ρωμαίων. Πιστεύω ότι ο λόγος για τον οποίο υπάρχουν τόσοι σύνδεσμοι και σωματεία είναι γιατί οι κοινω-

νικές δομές είναι τέτοιες ώστε δεν επιτρέπουν στο άτομο να εκφραστεί ατομικά, να υπάρξει ατομικά, αυτόνομος και μόνος του ο καθείς, και υπάρχει ανάγκη να συγχρωτιστεί, να βρεθεί με άλλα άτομα για μια συλλογική έκφραση.

γ. Άλλος δρόμος δεν υπάρχει

Μ.Α.: Δυο λέξεις –κι ας κλείσουμε έτσι– για τις προοπτικές της ρωμοσύνης στην Πόλη;

Α.Φ.: Το ντέρτι σου εσένα είναι οι προοπτικές... Δηλαδή, κύριε Φραγκόπουλε, είπες τα όσα είπες, είσαι εδώ προσκολλημένος, έφερες τα παιδιά σου από την Ελλάδα που σπουδάζανε, τα πάντρεψες εδώ, εγκαταστάθηκαν εδώ και τι μέλλει γενέσθαι; Με ποια προοπτική; Εγώ προσωπικά δεν μπορώ να κατηγορήσω κανέναν από αυτούς που φύγανε. Διότι το θέμα το θέτω ως εξής: κάθε άτομο φέρει ένα σταυρό. Και το σταυρό τον κουβαλάει μόνος του. Κι άλλος βρίσκει ότι είναι υποφερτός, ενώ άλλος ότι είναι βαρύς. Την εδώ κατάσταση πολλοί την θεώρησαν ότι είναι δυσβάστακτη. Δεν είχαν άδικο. Και σηκώθηκαν κι έφυγαν. Εγώ γιατί μένω; Μένω γιατί πιστεύω πως ο τόπος αυτός είναι και δικός μου τόπος. Εδώ πέρα ζήσαν

οι πρόγονοί μου. Και άφησαν τα εξαιρετικά δείγματα του πολιτισμού τους, που είναι και δικός μου πολιτισμός. Εφόσον το θεωρώ αυτό δικό μου, πιστεύω και λέγω ότι πρέπει να παραμείνω. Πρέπει να παραμείνω. Τώρα διερωτώμαι πως μπορούμε να παραμείνουμε. Εδώ είναι ο κόμπος. Εμείς ως μειονότητα αριθμητικά περιοριστήκαμε σε έναν τέτοιο αριθμό που είναι μη υπολογίσιμος. Και δεν έχουμε τη δύναμη μόνοι μας να πετύχουμε σοβαρά πράγματα για την παραμονή μας. Έχουμε την ανάγκη κάποιου στηρίγματος. Δέσαμε τη μοίρα μας με την Ελλάδα. Ήδη ήταν δεμένη με τη συνθήκη της Λωζάνης. Εμείς όμως τι κάναμε; Κάναμε μήπως εμείς τίποτε, για να μπορούμε να είμαστε αυτοδύναμοι; Δεθήκαμε στο άρμα της Ελλάδας, στο φορέα δηλαδή Ελλάδα, και με τον καιρό, λόγω του ότι πα-

ραμείναμε εδώ πέρα βάσει της συνθήκης της Λωζάνης, σε αντιστάθμισμα των Θρακιωτών της Ελλάδας, οι σχέσεις μας ήταν αντίβαρο πια. Και καθετί που γινόταν εκεί είχε τον αντίκτυπο σε μας, καθετί που γίνεται εδώ έχει τον αντίκτυπο εκεί. Βέβαια, θα μου πεις, εκεί πέρα η διαρροή είναι πολύ λιγότερη από ό,τι είναι σε μας. Κι αυτή τη στιγμή στη Θράκη ζουν γύρω στους 120.000, αν όχι περισσότεροι, ενώ εμείς εδώ παραμείναμε, σιγά-σιγά με τη συρρίκνωση που έχει γίνει, περί τους 2.000. Τέλος πάντων. Υπάρχουν και οι μικτοί γάμοι. Παρά ταύτα διατηρώ την πίστη ότι πρέπει να παραμείνει εδώ με κάθε θυσία ένας πυρήνας ρωμαϊκός. Βασική προϋπόθεση είναι να πεισθούν οι νέοι γι' αυτό. Θα πεις δεν υπάρχουν τρόποι να μείνουν οι νέοι εδώ; Ασφαλώς υπάρχουν. Αλλά πρέπει οπωσδήποτε οι αρμόδιοι φορείς να το κάνουν συνείδηση και να ενεργήσουν δραστικά και αποτελεσματικά σε αυτή την κατεύθυνση. Να μελετηθεί ο τρόπος της παραμονής των νέων. Όμως γι' αυτό επιβάλλεται να προγραμματιστεί η επαγγελματική τους δραστηριοποίηση.

Μ.Α.: Ποια είναι η σημερινή κατάσταση;

Α.Φ.: Έχουμε αρκετούς νέους που είναι φοιτητές. Οι υπόλοιποι δεν αντιμετωπίζουν άμεσα το θέμα της ανεργίας. Αλλά

